

RELEVANȚA TERMENILOR DACO-ROM. ȘCHEAU, MACEDO-ROM. ȘCL'EAU ȘI ALB. SHQÂ ÎN CLARIFICAREA RELAȚIEI DINTRE ETNONIMUL SCLAVUS 'SLAV' ȘI SOCIONIMUL SCLAVUS 'SCLAV' DIN LATINA MEDIEVALĂ

DE
ADRIAN PORUCIUC*

Abstract:

The borrowed words *slav* 'Slav' and *sclav* 'slave' began to be used in Romanian as late as the 19th century, as indicated in the respective articles of MDA – *Micul dicționar academic*, IV, 2003. But, on Romanian soil, the two words had a cognate that was recorded as early as the 16th century, in a plural form that was written, in Cyrillic letters, as Шкѣи, subsequently transliterated as *șchéi*. The latter – with a singular *șcheau*, meaning 'Slav, 'Bulgarian' – is a clear etymological relative of Albanian (dialectal) *shqâ*, which was included in the first etymological dictionary of the Albanian language (MEYER 1891). By starting from these basic data, the author of the present article will first survey a series of lexicographical presentations and etymological interpretations, to which he will add historiographic views (mainly the influential but not fully plausible ones expressed by Charles Verlinden), as well as information extracted from historical documents that referred to the penetration of early Slavs into Southeast Europe. In their turn, derivatives such as Daco-Romanian *șchienesc* 'Slavic' and Albanian *Shqeni* 'a territory inhabited by Slavs', suggest that Daco-Romanian *șcheau* and Albanian *shqâ* should no longer be presented simply as based on "Latin *Sclavus*", as an ethnonym. Those two words should rather be referred to the form *Sclaveni* used by Iordanes in the 6th century; it is a form that reflects a non-Slavic perception of a Slavic ethnic name that must have sounded like /'slavěni/ in the original, the sequence /sl/ being "misinterpreted" as /skl/ by non-Slavs. As for semantics, Aromanian *șcl'EAU* 'servant' (together with Greek σκλάβος 'slave') indicates that 10th - century Germany was not the original area in which Latin *Sclavus* 'Slav' actually turned into *sclavus* 'slave' (as indicated by Verlinden). A trustworthy view appears to be the one expressed by several important forerunners, who considered that the semantic shift under discussion occurred first within the Byzantine sphere of influence, from where it was subsequently transferred to the West, most probably via Venice. As a general conclusion, it appears that the long-neglected pieces of evidence that are provided by Southeast European languages such as Romanian and Albanian, which remained unwritten practically up until early modern times, can be as relevant as the data provided by written documents of ancient and medieval times.

Keywords: etymology; history; ethnology; onomastics; ethnonymy; slavery; Romanian *șcheau*; Albanian *shqâ*.

SCURTĂ INTRODUCERE

În română, *slav* și *sclav* au intrat în uz, ca împrumuturi lexicale, abia în secolul XIX, după cum se indică în articolele privitoare la cele două cuvinte în MDA – *Micul dicționar academic*, IV, 2003. Respectivetele cuvinte au însă, în teren românesc, un predecesor atestat încă de la începutul secolului XVII, cu forma de plural, scrisă cu litere chirilice ca Шкѣи și transliterată ca *șchéi*¹. Cuvântul din urmă are singularul *șcheau* (însemnând, ca substantiv, 'slav, bulgar'), care corespunde etimologic termenului dialectal albanez, *shqâ*, inclus în primul dicționar etimologic al limbii albaneze (MEYER 1891 – vezi mai jos). Pornind de la aceste date principale, voi face mai întâi o trecere în revistă a unor atestări, ca și a unor prezentări lexicografice și etimologice, adăugând apoi date extra-lingvistice privitoare la slavii timpurii pătrunși în Europa central-

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; aporuciuc@yahoo.com.

¹ Litera chirilică ѣ (*iat*'), transliterată de filologi prin *é* sau prin *ê*, putea avea valorile fonetice /ɛ/, /jɛ/, /ja/ sau /'a/ (după o consoană palatalizată), una sau alta dintre acele valori putând fi determinată „doar pe baza etimologiei și/sau a contextului” (cf. CARLTON 1990: 58 – a se vedea și NEGRESCU 1961: 51).

sud-estică cu începere din sec. VI. Iar în partea concludivă voi evidenția relevanța pe care o au – pentru clarificarea alunecării semantice de la etnonimul *Sclavus* ‘slav’ la socionimul *sclavus* ‘sclav’ – formele și sensurile cuvintelor referitoare la vechii slavi păstrate în daco-română, macedo-română și albaneză. După cum se va vedea mai jos, am recurs de asemenea (nu doar pentru încadrări cronologice) la date din surse istorice ale antichității târzii și evului mediu timpuriu, ca și la unele lucrări istoriografice și arheologice recente, într-o demonstrație care este, totuși, în cea mai mare măsură, lingvistică.

CRONICALUI MOXA

În anul 1620, Mihail MOXA, călugăr la Mănăstirea Bistrița din Vâlcea, își încheia cronica sa, considerată ulterior a fi o primă încercare de „istorie universală” în limba română (scrisă cu alfabet chirilic). Aventura manuscrisului cronicii respective este relatată de Hasdeu, în primul volum din *Cuvente den bătrini*². Pentru lucrarea de față ar fi de interes în primul rând seria de „capitole” (unele extrem de concise) referitoare la personalități și evenimente ale istoriei antice și medievale, cu accent pe istoria bizantină. Ca denumire pentru slavii sudici care aveau să devină cunoscuți ca bulgari, Moxa folosește exclusiv vechiul etnonim *șchei*, începând din cap. 49 (referitor la evenimente din sec. VI), până în cap. 97 (referitor la evenimente din sec. XV). Etonimul respectiv, marcat de schimbări fonetice radicale, are legătură cu denumirea prin care, vorbitorii de latină târzie și de greacă bizantină i-au desemnat pe „sclavenii” care au coborât la Dunăre și apoi au împânzit Peninsula Balcanică mai ales începând din sec. VII. În ce privește izvoarele cronicii în discuție, ele probabil au inclus „o traducere slavică a cronicii bizantine a lui Constantin Manassis și oarecari cronice serbești, unele rămase pînă acum necunoscute” (cf. HASDEU 1983, 300). La slavii „sclavenici” și la atacurile lor asupra Imperiului Roman de Răsărit (înainte de a deveni Imperiu Bizantin) Moxa se referă mai întâi în susmenționatul cap. 49, în care amintește că „se începuse încă din zilele lui Anastasie împărat [Anastasius I, 491-518] a avea luptare cu Șcheii”. Un alt eveniment important este înfățișat în cap. 72, în care e vorba de începutul creștinării populației încă păgâne din Bulgaria:

Întru zilele lui Mihail [III] s-au creștinat Șcheii, că prînsese Grecii într-o oaste o sor a domnului șchienesec [шкienesекъ], deci o învățară carte și o creștinară. Apoi o scumpără frate-său de la Greci. Ia boteză și pe frate-său creștinește.

Pentru o viziune istoriografică mai precisă asupra evenimentelor la care se referea Moxa în capitolul respectiv, voi da un citat (în traducere)³ din pasajul în care istoricul G. OSTROGORSKY a prezentat convertirea „prințului bulgar Boris” (cel pe care Moxa îl înfățișează ca „domn șchienesec”):

În 864, acesta [Boris] primi botezul din partea Bizanțului, luând numele de Mihail, după împăratul bizantin [Mihail III], în postură de naș. Iar potrivit instrucțiunilor patriarhului, preoțimea greacă porni de îndată să rânduiască biserica bulgară. Pentru bolgari convertirea la creștinism a însemnat un mare pas înainte în dezvoltarea lor culturală, dar și în încheierea procesului de slavizare, care implica și împlinirea unificării politice și rasiale a tînărului stat.⁴

Trebuie făcute unele precizări cu privire la traducerea pasajului de mai sus. În cazul lui Boris, ca *Bulgarian prince*, am tradus prin „prinț bulgar”, așa cum am tradus și *Bulgarian Church* ca „biserica bulgară”. Totuși, când Ostrogorsky s-a referit la *Bulgars* (nu la *Bulgarians*), am socotit potrivit să folosesc denumirea de *bolgari*⁵, pentru că referirea era evident la elita bolgaro-turcică încă neasimilată de masa sud-slavă, la acel moment din sec. IX. Moxa nu a făcut asemenea diferențieri, ci a folosit, pentru toți locuitorii Bulgariei, denumirea de *șchei*, începând din susmenționatul cap. 49, până în antepenultimul capitol (referitor la evenimente din secolele XIV-XV), în care, printre altele, se menționează cum „pre acea vreme ucise Sușman, domnul șcheilor [Ivan Șișman 1371-1393], pre Dan voevod, domnul rumănesc”, sau cum „se rădică Musia [Musa] cu rumânii și cu șcheii și Ștefan dispot cu sîrbii, de se duseră la Țarigrad să se lovească cu Țalapie [Mehmed I]” (cap. 97). Așadar, chiar dacă, în documente bizantine scrise cu peste jumătate de mileniu înainte de Moxa, se foloseau

² Pe scurt, manuscrisul în discuție (care aparținuse mănăstirii vâlcene Bistrița) a fost cumpărat, în București, de profesorul rus V. Grigorović. După moartea acestuia, manuscrisul a ajuns la un muzeu din Moscova, de unde Grigore Tocilescu a obținut o copie, care i-a fost pusă apoi la dispoziție lui Hasdeu; așa a ajuns *Cronica lui Moxa* să fie inclusă în primul volum din *Cuvente den bătrini*, publicat în 1878 (cf. HASDEU 1983: 299-347).

³ În această lucrare, toate traducerile de cuvinte, sintagme sau pasaje din alte limbi în română se datorează autorului (A.P.).

⁴ OSTROGORSKY 1969: 230.

⁵ Am mai spus-o și o voi spune și aici: folosirea generalizată a denumirii de „proto-bulgari” pentru acea elită bolgaro-turcică (asimilată pe parcursul câtorva secole de către slavii majoritari în sudul Dunării) este greșită. Ar fi la fel de greșit, de exemplu, să-i desemnăm ca „proto-francezi” pe francii germanici, care, înainte de a fi asimilați, au reușit să dea un nume nou nu doar țării pe care au ocupat-o, ci și limbii autohtonilor galo-romanici majoritari.

deja atât *Bulgaria*, ca nume de țară, cât și *bulgari*, ca denumire a locuitorilor țării respective⁶, cronicarul oltean de la început de sec. XVII a preferat să folosească, pentru populația din Bulgaria, numai denumirea veche românească, *șchei*⁷. Respectiva denumire se trăgea, la origini, dintr-un etnonim slav care (printr-o filieră care rămâne de discutat) a ajuns să fie cunoscut și la Constantinopol cu peste un mileniu înaintea scrierii cronicii lui Moxa, fiind consemnat de cărturari precum Iordanes și Procopius. Aceștia folosiseră respectivul etnonim (în formă latinizată, respectiv grecizată) cu referire la sclavenii care treceau Dunărea în expediții de pradă în sec. VI (vezi mai jos).

DATE LEXICOGRAFICE ȘI INTERPRETĂRI ETIMOLOGICE

În susmenționatul MDA-IV, pe lângă articolele privitoare la *sclav* și *slav*, apare și un articol în care este prezentat etnonimul reproduș cu forma *șcheau* (plural *șchei*), pentru care, ca primă atestare, este indicată cea din deja discutata cronică a lui Moxa. Indicate sunt, în articolul respectiv, și variantele *șchiau* și *șicheau* (de reținut aceste forme cu *s-*, desigur mai vechi decât cele cu *ș-*). Sensurile de bază ale lui *șcheau*, ca substantiv, sunt redată ca 'persoană de origine slavă; bulgar'. Pentru același cuvânt, ca adjectiv ('despre oameni') sunt date sensurile 'simplu; necioplit' (de reținut, de asemenea). Cu privire la etimologia lui *șcheau*, se dă indicația „moștenit din latinescul *sclavus*”. Se va ridica mai jos întrebarea: Când, unde și de către cine se va fi folosit, mai întâi, un etnonim cu o formă precum *sclavus*?

Tot din materialul lexical inclus în MDA-IV reiese că – deși *șcheau* este (cu justificare), etichetat acum ca „învechit” – nu este vorba de un cuvânt izolat, ci de un membru principal al unei destul de numeroase familii lexicale, având în vedere articolele separate (tot din MDA-IV), dedicate următorilor termeni: *șcheiesc*, *șcheiește*, *șchienesc* (atestat și acesta în cronică a lui Moxa) și *șchinește*, de reținut fiind, pentru discuția de mai jos, formele în care încă apare sonanta nazală *n* (la care voi reveni). Pentru adjectivul *șcheiesc* (cu varianta, desigur mai veche, *șchienesc*) sunt date sensurile 'care aparține șcheilor; caracteristic șcheilor', iar pentru adverbul *șcheiește* (cu varianta *șchinește*) sensurile 'în felul șcheilor; în limba șcheilor'.

În dicționarul etimologic CIORĂNESCU 2001, pentru termenul care apare ca *șcheau* în MDA-IV este dată varianta *șchiau*, într-un articol care, practic, reflectă opiniile dominante exprimate (cu privire la termenul în discuție) în deceniile de mijloc ale secolului XX. Articolul formulat de Ciorănescu este dedicat substantivului masculin *șchiau* (pl. *șchei*), pentru care se dă sensul de 'bulgar'; după care este menționat imediat *șcl'au* din aromână (care, așa cum vom vedea mai jos, diferă nu doar ca formă, ci și ca sens de varianta din daco-română). Urmează, în același articol, indicații etimologice conforme unor opinii exprimate de Pușcariu, Meyer-Lübke și Skok, care l-au prezentat pe rom. *șchiau*⁸ ca provenit dintr-un lat. *sclavus*, pe care Ciorănescu l-a considerat a fi provenit, citez, „din mgr. σκλαβῆνος < sl. *slověninŭ*, cf. it. *schiauo* (calabr. *schiau*) [...]. Este dubletul lui *sclav* [...] din fr. *esclave* [...]”. Se știe că numele etnic (în mgr. din sec. VI) a căpătat un sens social, într-o perioadă nedeterminată, care pare a fi sec. X, cf. Ch. Verlinden, *L'origine de sclavus* 'esclave' [...]. Voi reveni mai jos, pe larg, la studiul (din 1942) al respectivului istoric belgian.

În ce privește corespondentul etimologic aromân (macedo-român) al lui *șcheau*, în dicționarul PAPAĞAGI 1974 este dat *șcl'eáu* (pl. *șcl'eái*), cu o fonetică evident mai veche decât cea arătată de varianta daco-română în discuție. Surpriza este că, deși Papahagi ia în considerație, pentru acel termen aromân, o proveniență pe linia *sclavus* < *Sclavus*, din articolul respectiv nu reiese că *șcl'eáu* ar fi etnonim, ci doar *socionim*, cu sensul de 'slugă', tradus în franceză și germană ca

⁶ A se vedea, de exemplu, fragmentele din două documente bizantine (scrise în sec. XI), în care apar formele flexionare Βουλγαρίαν, respectiv Βουλγαράπους (cf. FHDR 1982: 24, respectiv 28).

⁷ După cum observă IVĂNESCU (2000: 285), pe bulgarii constituiți, în sec. XII, ca un nou popor slav (cu o nouă denumire etnică, provenită de la elita bolgaro-turcică asimilată), „românii îi numeau *șchiai* (sing. *șchiau*) (de fapt, în vremea aceea: *șcl'au*, pl. *șcl'iai*), ca și pe vechii slavi”. Acest fapt este desigur explicabil prin faptul că românii evului mediu timpuriu încă erau conștienți de faptul că slavii care trecuseră (și se așezaseră) la sud de Dunăre erau de aceeași factură, sau din aceeași ramură, cu cei care au rămas la nord de Dunăre, unde au fost asimilați de români pe parcursul secolelor XI-XII (după datarea indicată tot de Ivănescu, la aceeași pagină 285).

⁸ Abrevierea rom. înseamnă implicit „dacoromân” (care apare și ca drom.). Dintre abrevierile folosite în text, se cuvin menționate aici următoarele: alb.=albinez; arom.=aromân (macedoromân); catal.= catalan; dan.=danez; drom.=dacoromân; fr.=francez; germ.=german; got.=gotic; gr.=grec (clasic); lat.=latin (clasic); m.germ.s.=medio-german de sus; m.gr.=medio-grec (bizantin); m.lat.=medio-latin (latin medieval); n.gr.=neogrec; port.=portughez; prov.=provensal (occitan); sicil.=sicilian; sl.=slav; span.=spaniol; sued.=suedez; v.eng.=vechi englez; v.fr.=vechi francez; v.germ.s.=vechi german de sus; v.scand.=vechi scandinav; v.rom.=vechi românesc; v.sl.bis.=vechi slavon bisericesc.

„domestique, Diener”⁹. Totuși, în final de articol, Papahagi face o trimitere la un substantiv albanez dialectal, anume *shqerrî*, cu sensuri etnice, date în italiană ca „gli slavi, i bulgari”¹⁰. Pentru discuția prezentă este de reținut că atât alb. *shqerrî* (de fapt un substantiv colectiv, nu un plural propriu-zis)¹¹, cât și susmenționatul alb. *shqâ* (din dicționarul Meyer, la care voi reveni mai jos), aveau sensuri etnice și/sau confesionale, nu și sociale. Aici mai este însă de spus că aromâna, așa cum se reflectă ea în PAPAHAĞI 1974, are și un cuvânt evident bazat pe un împrumut mai recent, anume *sclav* (ca provenit din n.gr. σκλάβος)¹², de la care s-au format, în aromână, derivate precum *sclăvie*, *sclăvuire* etc., acestea nefiind marcate de schimbările fonetice care au afectat, cu foarte mult timp în urmă, forma vechiului *şcl’eau*.

NUME PROPRII ROMÂNEȘTI CU BAZA SCHIAU

Am dat, în subtitlul de mai sus, varianta *schiau*, ca bază de transfer onomastic, deoarece este evident că formele cu *s-* le-au precedat pe cele cu *ş-*. Numele proprii vechi românești date mai jos au la bază, după cum se va vedea, una dintre variantele din seria *scheau*, *schiau*, *şcheau*, *şchiau*. De observat este că cele mai cunoscute dicționare antroponimice românești, anume CONSTANTINESCU 1963 și IORDAN 1983 dau nu doar nume de persoane, ci și nume de locuri și de localități care sunt evident legate de antroponimele cărora li s-au dedicat articole în dicționarele respective.

CONSTANTINESCU 1963 conține un consistent articol privitor la ŞCHIAU, acesta fiind considerat a reprezenta un „etic vechi”, care ar fi provenit din etnonimul lat. *Sclavus*, folosit „pentru vechii slavi, aplicat apoi, pînă la 1400, și bulgarilor”. Se pare că, în ce privește datarea respectivă, Constantinescu l-a neglijat pe Moxa (1620). În privința cronologiei, mai este de observat și că un antroponim menționat de Constantinescu, anume supranumele muntenesc *Şchiaux* a fost atestat în 1505, iar existența lui la momentul respectiv, ca nume propriu, presupune o folosire mult mai timpurie a apelativului-bază, anume *şchiau*. Semnificativ este și faptul că, în articolul în discuție, Constantinescu dă, ca exemple ilustrative, nume proprii din toate provinciile principale ale României, respectivele nume fiind clasificate, în funcție de consoana inițială, în două grupe, cea „cu *ş*” și cea „cu *s*” (cea de-a doua conținând, de fapt, nume cu forme mai vechi, cel puțin în ce privește păstrarea aceluși *s* din etnonimul slav original). În prima grupă apar mai ales antroponime (*Şchiaux*, *Şchiauxl*, *Şchiao*, *Şcheaua*, *Şcheauca*, *Şcheul*), dar și două oiconime (*Şchiulești*, *Şcheiostra*) și un toponim (*Şchiaotă*, de la un antroponim). Față de prima grupă, în grupa a doua apar mai multe antroponime (*Schiauxl*, *Schiauxc*, *Schiauciu*, *Scheiu*, *Scheiul*, *Scheul*, *Schianca*) și, de asemenea, mai multe nume de localități (*Scheii Braşovului*, *Valea Scheilor*, *Scheulești*, *Scheuleștii*, *Scheaua*, *Scheia*).

Nu doar Constantinescu indică atestări timpurii, precum *Schiauxl* 1505. Asemenea atestări, cu datări bine precizate, sunt de găsit și în dicționarul localităților din Transilvania, publicat, în două volume, de către SUCIU (1967, 1968). În volumul II apare, cu *ş-*, *Şcheii Braşovului* (atestat ca *Bolgárszek* în 1611 și ca *Şcheii Braşovului* în 1700)¹³, ca și mai

⁹ Sensul din germană a fost, foarte probabil, preluat de Papahagi dintr-o lucrare a lui Weigand despre aromâni (lucrare indicată în articolul privitor la *şcl’eau* din dicționarul PAPAHAĞI 1974). Mai jos vom vedea că și dicționarul pan-romanice al lui MEYER-LÜBKE (1911: s.v. *sclavus*) dă sensul *Diener* (‘slugă, servitor’) pentru cuvântul arom. *sclau* (adică *şcl’eau*, după transcrierea lui Papahagi).

¹⁰ Voi face observația că lichida transcrisă prin gemația *rr* din *shqerrî* reprezintă efectul unui rotacism ($n > r$) specific dialectului tosc (alb. *toskë*) din jumătatea de sud a Albaniei. (De observat aici ar fi că același tip de rotacism este caracteristic atât istroromânei, cât și dacoromânei dialectale rotacizante, care a fost consemnată în scris.) Cât privește *î-*ul final accentuat din *shqerrî* (*vezi* și *Shqeri* din nota următoare), acela reprezintă un sufix, indicator de sens colectiv, pe care proto-albanezii l-au preluat din cuvinte latinești sufixate cu *-ia*. (Aşadar, *shqerrî* nu ar avea chiar sensul unui plural precum acel it. *bulgari* dat de Papahagi, ci ar însemna mai degrabă ‘bulgărie’ sau ‘bulgărimie’). Același sufix, *-ia* în forma lui originală, a fost moștenit din latină în română, unde apare cu forma *-ie*, ca în *boierie*, *ţărănie*, *figănie* etc., ca și în forma articulată de observat într-un nume de țară precum *România* și în toponime precum *Tărtăria* și *Vlăşia*. Acestea sunt de trimis și la „sclaveniile” sud-dunărene menționate de cărturari bizantini. A se vedea, de exemplu, într-un document bizantin din sec. IX, referirea la ajutorul pe care bulgarii, în confruntarea lor cu oastea bizantină (în 811), îl solicită, „cu bani”, de la „sclaveniile” (Σκλαβηνία) din apropiere (cf. pasajul din *Scriptor Incertus* dat în FHDE 1982: 8).

¹¹ Alb. *shqerrî* menționat de PAPAHAĞI (1974: s.v. *şcl’eau*) cu siguranță corespunde cu numele ținutului sud-albanez *Shqeri*, de care va fi vorba mai jos.

¹² Cu referire la respectivul împrumut, IVĂNESCU afirmă (2000: 432): „Existența robiei în imperiul bizantin a făcut să pătrundă [din greacă] în dialectal macedoromân și cuvântul *sclav* ‘rob’”.

¹³ Cu privire la *Şcheii Braşovului*, IVĂNESCU (2000: 398), se realizează opiniei lui C. Lacea, exprimată într-un articol publicat în *Dacoromania* (IV, 1926), articol menit să demonstreze că „graiul românilor de la *Şcheii Braşovului* prezintă o serie de asemănări cu graiul meglenoromân”. Concluzia lui Lacea (menționată de Ivănescu) a fost că acolo era vorba de imigranți meglenoromâni veniți din Bulgaria la sfârșitul sec. XIV. La acestea, Ivănescu menționează și că, în consemnarea săsească privitoare la stabilirea acelor imigranți lângă Braşov, în 1392,

vechiul *Șteiu* din Hațeg (azi *Ștei*, în jud. Hunedoara), a cărui pronunție dialectală conține un /t'/ palatalizat, foarte apropiat de sunetul care se transcrie prin *q* în albaneză. Că oiconimul hațegan are de-a face cu *șchei* (ca plural al lui *șcheau*), devine evident prin ceea ce dă Suciul ca prime atestări ale aceluși *Ștei*, anume „1438 *Scley*, 1480 *Skey*” (prima formă indicând și păstrarea unui /l'/ palatalizat, corespunzător celui din arom. *șcl'eau*). În aceeași zonă se găsește și localitatea *Șteia* (pentru care Suciul indică o atestare din 1760). Iar în ce privește Muntenia, pe lângă susmenționatul *Schiaul*, sunt de remarcat, în volumul DRH 1998, trei localități atestate în documente din 1645: *Schei* din Argeș (doc. 353), *Schei* din Ialomița (doc. 239) și *Șchii* din Buzău (doc. 301). Pentru nume de localități daco-românești care au supraviețuit până în perioada actuală, se dovedește util dicționarul GHINEA/ GHINEA 2000, în care apar 16 nume de localități bazate pe variante ale lui *șcheau*. Unele dintre acestea sunt însoțite, în dicționarul respectiv, și de anul primei atestări. Pe lângă deja menționatele *Ștei* (Hunedoara, 1438) și *Șteia* (Hunedoara, 1760), mai sunt date, cu datări, următoarele: *Șcheia* (Iași, 1443), *Șcheia* (Suceava, 1486), *Ștei* (Bihor, 1580) și *Scheia* (Iași, 1606). La acestea voi adăuga și un *Șcheia* (1502), atestat și ca *Schei* (1503), ca variante ale numelui unui sat din sudul Basarabiei, menționat în două documente din vremea lui Ștefan cel Mare (cf. DRH 1980, doc. 282, respectiv 285).

Sunt de amintit aici și două volume ale lui IORDAN, în care sunt prezentate și nume proprii din categoria discutată în această lucrare. În al său *Dicționar onomastic al numelor de familie românești* (DNFR 1983), numele respective sunt însoțite de succinte explicații ale lui Iordan (privitoare mai ales la bazele lor din vocabularul comun), după cum vedem în coloana de mai jos:

- *Scheau* „v.rom. *șchiaux* ‘bulgar’”
- *Schiau* „același cu *Scheau*”
- *Șcheaua* „șcheauă, feminin, absent în dicționare, al lui *șchiaux*”
- *Șchiaux* „v.rom. *șchiaux* ‘bulgar’”
- *Șteau* „variantă regională, absentă în dicționare, a lui *șchiaux* (v. mai sus, s.v. *Schiau*)”

De remarcat este că, pentru *Scheau*, ca și pentru *Șchiaux*, Iordan indică proveniența din etnonimul *șchiaux*, dat numai cu sensul de ‘bulgar’, nu și pe cel generic (desigur mai vechi) de ‘slav’. Acest amănunt este de pus în legătură și cu o opinie exprimată anterior de Iordan, într-un pasaj din *Toponimia românească*¹⁴, în care abordează nume de localități precum *Scheia*, *Scheiul*, *Schiaua*, *Schiaul*, *Șchei*, *Schiulești* etc. Iordan afirmă acolo că „aceste nume, la baza cărora stă lat. med. *sclavus* (< *slavus*), înseamnă nu ‘slav (în general)’, ci ‘bulgar’”¹⁵. Se pare că opinia respectivă, mult prea tranșantă, a lui Iordan l-a influențat și pe Ivănescu, cel puțin după cum vedem în următorul enunț al său (2000: 357): „Slavii care au migrat pe teritoriul românesc primitiv se numeau *Slovēne* ‘sloveni’ [...] (de aici cuvântul din latina târzie [...]), *Sclavus*, din care s-a născut românescul *șchiaux*, pl. *șchiai* > *șchei*, întrebuițat pînă după întemeierea Principatelor; cf. numele de sate *Șcheia*, care au fost la origine sate de bulgari)”¹⁶.

Cu greu am putea accepta, totuși, ideea că *toate* oiconimele dintr-o serie care le include pe *Ștei* (acel *Scley* din 1438) din Ardeal, pe *Șcheia* (1443) din Moldova, pe *Șcheia* (1502) din Basarabia, pe *Șchei* (1645) din Muntenia etc. ar fi reprezentat, la origini, desemnări ale unor comunități de imigranți bulgari, adică de slavi veniți din sudul Dunării într-o perioadă de după procesul de slavizare a bolgarilor turci care au ajuns să impună denumirea de *Bulgaria* pentru țara în care bizantinii semnalaseră prezența unor „sclavenii” în secolele VIII-IX. Consider că Iordan a făcut o restricție semantică nejustificată și că, de fapt, cele mai multe dintre numele de localități bazate pe etnonimul *șchiaux/șcheau* îi evocă pe sclavenii

ei au fost desemnați nu doar ca *Bolgari*, ci și ca *Belscher* (cf. germ. *Welschen*). De fapt, și în zilele noastre sașii (de pe valea Hârtibaciului) folosesc etnonimul *Bleoch* („valah”) pentru „român”, precum și *Blēisch* pentru „limba română”. Prin urmare, la acel sfârșit de secol XIV, sașii i-au privit pe noii veniți atât ca „valahi”, cât și ca „bulgari”, la fel cum românii medievali din Moldova și Muntenia i-au numit „ungureni” pe unii români fugiți din Ardeal – vezi numeroasele sate extracarpatiche actuale cu numele *Ungureni*, incluse în dicționarul GHINEA/ GHINEA 2000.

¹⁴ IORDAN 1963: 284-285.

¹⁵ După care, imediat, IORDAN adaugă: „Vezi de asemenea discuția teoretică în legătura cu raritatea toponimicelor *Bulgari* etc., de la începutul prezentului capitol”. Referirea este la aliniatul în care IORDAN (1963: 268-269) menționează nume de locuri și localități precum *Bulgari*, *Bulgarul*, *Iazul Bulgarului*, *Bulgăret*, *Bulgăreasca*, *Bulgăria*, *La Bulgărie* etc. Din păcate, Iordan nu dă și vreo indicație privind vechimea unor asemenea nume pe teritoriul României.

¹⁶ După cum voi afirma și mai jos, slavii care au intrat mai întâi în contact cu proto-românii (sau românii timpurii) foarte probabil se numeau pe sine *slavēni*, schimbarea lui /a/ în /o/ producându-se într-o fază ulterioară.

asimilați (mai ales pe parcursul secolelor XI-XII)¹⁷ de către românii timpurii, cu care respectivii sclaveni au fost „coteritoriali”¹⁸ în diverse regiuni nord-dunărene.

O pondere deosebită au avut sclavenii asimilați în Transilvania (cei pe care unii specialiști i-au etichetat ca „dacoslavi”), prezența cărora este reflectată în susmenționatele oiconime *Ștei* (HD, BH) și *Șteia* (HD), ca și în numele de familie *Șteau* (cel dat și în dicționarul Iordan 1983), respectivul nume reflectând și el evoluție fonetică /skl/ > /skl' / > /sk' / > /šk' / > /št' /. Însă, în Transilvania, și mai ales în zona ei central-sudică, am putut constata (mai ales pe baza consultării cărților de telefon de după anul 2000) că există o abundență de nume de familie, din aceeași categorie, cu secvențele inițiale *Schi-*, *Sche-*, *Schi-* și *Șche-* păstrate ca atare. Voi menționa aici, pentru o comparație, că în județul Iași (care are, după cum am menționat mai sus, un sat cu numele *Scheia* și două sate cu numele *Șcheia*) am constatat existența a doar trei nume de familie cu baza *scheau* (anume un *Scheul* și două *Scheuleac*), pe când în județul Sibiu am putut număra nu mai puțin de 105 nume (de abonați telefonic) din respectiva categorie, repartizate după cum urmează: în Sibiu – 27 *Scheau*, 54 *Schiau*; în Agnita – 5 *Schiau*, 1 *Șchiau*; în Mediaș – 1 *Schiau*, 1 *Șchiau*; în Avrig – 1 *Scheau*, 1 *Schiau*; în Orlat – 1 *Schiau*; iar în Poplaca (o mare surpriză) – 8 *Scheau* și 6 *Schiau*.

Aceste dovezi onomastice cu totul speciale din Transilvania central-sudică sunt de pus în legătură și cu baza de date a proiectului Lipan 2012¹⁹, care, dacă îl accesăm și dăm căutare pentru SCHIAU, arată (pe harta României) un „cerc” foarte mare, de 103 „gospodării” cu respectivul nume de familie, în județul Alba; iar la o căutare pentru varianta SCHEAU, apare un cerc de 32 „gospodării” în același județ. Cercuri mult mai mici apar, atât pentru SCHIAU, cât și pentru SCHEAU, în județele Hunedoara, Brașov, Prahova și Gorj; iar pentru SCHEULEAC apare un singur cerc, de 5 „gospodării”, în Timiș. (Voi mai adăuga că, personal, am constatat existența numelor de familie *Schiau*, *Scheau*, și *Scheuleac* în Cluj-Napoca.) Chiar numai această multitudine de antroponime (pe lângă oiconimele menționate mai sus) impune ideea că asemenea nume reflectă cu precădere asimilarea unor vechi slavi (sclaveni) în Transilvania²⁰ și, cu siguranță, nu s-a datorat (doar) unor „reveniri” ale slavilor din sudul Dunării (ca supuși ai elitei bolgare), înainte de venirea ungarilor, la sfârșitul secolului IX.

Ca un preambul la partea istorică a acestei discuții, voi menționa aici că mult discutatul ANONYMUS NOTARIUS (sec. XII), care a preluat relatări din cronicile mai vechi (*sicut in annalibus continenturronicis* – cap. VII)²¹, menționează că, la sfârșit de secol IX, între Dunăre și Tisa, maghiarii lui Arpad au dat peste *Sclavi*, *Bulgarii* et *Blachii ac pastores Romanorum* (cap. IX)²². Traducătorul-editor POPA-LISSEANU (vezi ed. 2001, p. 87) a adăugat note de subsol, în care, pe *Blachii ac pastores Romanorum* îi traduce ca „Blachii [=valahii], adică păstorii Romanilor”, pe *Sclavi* (de fapt *sclavi*, în original) îi prezintă ca „slavi”²³, iar pe acei *Bulgarii* îi prezintă ca „bulgari”, adăugând: „se crede că au fost și în Ardeal și între Dunăre și Tisa”. În ce privește pătrunderea ungarilor conduși de Tuhutum în *Terra Ultrasilvana*, Anonymus menționează că acolo „domnia o avea un oarecare Blac Gelou” (*Gelou quidam Blacus dominium tenebat* – cap. XXIV), el domnind peste „Blachi și Slavi care nu au alte arme decât arcuri și săgeți” (cap. XXV). Oricâtă prudență ar trebui să avem față de faptele prezentate de Anonymus, merită să reținem atât distincția pe care el o face între *Sclavi* și *Bulgarii* (aceștia

¹⁷ Cf. IVĂNESCU 2000: 285.

¹⁸ Am preluat termenul *coteritorial* de la SHEVELOV (1964: 160). Acesta, referindu-se la contextul istoric în care s-a produs asimilarea vechilor slavi de către români la nord de Dunăre, face următoarele afirmații: „O mare parte din populația acestor regiuni trebuie să fi fost bilingvă. Aceasta a fost un caz de limbi coteritoriale, nu doar contigue”.

¹⁹ Cf. Florin LIPAN, *Romanian Names* (nov. 2012) – <https://nume.ottomotor.ro/en>

²⁰ Lucrări precum RUSTOIU 2005, BĂCUIEȚ-CRIȘAN 2005, ȚIPLIC 2005 și CIUTĂ 2006 se referă la descoperiri arheologice mai recente care indică prezența unor comunități ale vechilor slavi conviețuitori cu românii timpurii ca și cu alte grupuri etnice, în diverse zone ale Transilvaniei, pe parcursul secolelor VI-X.

²¹ Pentru textul original în latina medievală, ca și pentru traducere, am consultat atât ediția Pop-Lisseanu, cât și mai recenta ediție Tonciulescu (care este însoțită și de o fotocopie a originalului).

²² Am adoptat, de la Popa-Lisseanu, scrierea etnonimelor cu literă mare, deși (după cum e de văzut în fotocopia inclusă în ediția Tonciulescu) ele s-au scris și cu inițială mică, iar *Sclavi* apărea mai ales cu forma *sclavi*.

²³ În cap. XII al cronicii lui Anonymus ni se spune că, atunci când slavii panonici (cârmuiți de „ducele” Salanus) s-au supus de bună voie lui Almus, i-au relatat acestuia cum „slavii înșiși au fost aduși din țara Bulgariei până la hotarul rutenilor” (*ipsi sclavi de terra bulgarie conductu fuerunt ad confinium ruthenorum*). E de presupus că era vorba de slavi care, într-adevăr, ca supuși ai bolgarilor (sub conducerea unor hani „expansivi”, precum Omurtag și Krum, din prima parte a sec. IX), s-au adăugat urmașilor vechilor sclaveni care au rămas la nord de Dunăre și nu au dat și ei năvală peste fluviu în sec. VII.

din urmă foarte probabil desemnând bolgari încă neslavizați și necreștinați), cât și faptul că „ducele” Gelou a condus în luptă atât români, cât și slavi (foarte probabil urmași ai vechilor sclaveni, încă neasimilați de români)²⁴.

În sfârșit, pentru a face o legătură între datele din Anonymus și una dintre țințele principale ale lucrării de față, voi face observația că notarul în discuție folosește pluralul *Sclavi* exclusiv ca etnonim, deci ca desemnare a slavilor (cei din Panonia, ca și cei care conviețuiau cu românii din „Terra Ultrasilvana”), nu și ca socionim cu sensul de ‘slavi’, pentru acesta din urmă el folosind clasicul *servi*. Faptul că Anonymus a folosit *Sclavi* cu referire la „slavi”, nu și la „sclavi”, reiese cu destulă claritate din următorul pasaj al cap. XII (referitor la pătrunderea maghiarilor conduși de „ducele” Almus în Panonia): „Iar slavii locuitori ai țării (*Sclavi vero habitatores terre*) [...] s-au speriat foarte tare și s-au supus de bună voie [...]. Și așa de mare spaimă și groază îi cuprinseseră pe locuitori, încât îi linguseau pe duce și pe frunțașii lui, precum fac sclavii cu stăpânii lor (*sicut servi ad suos proprios dominos*)”. Am văzut însă mai sus că, în contrast cu Anonymus, care a folosit *Sclavi* doar ca etnonim, dacoromânii l-au folosit pe *șcheau* nu doar ca substantiv cu funcție de denumire etnică, ci și ca adjectiv cu sensurile ‘simplu, necioplit’, iar aromânii l-a păstrat pe al lor *șcl'EAU* doar ca socionim, cu sensul de ‘slugă’ (*Diener*).

DOVEZI LINGVISTICE ALBANEZE

Spre deosebire de română, albaneza a avut, încă de la sfârșitul secolului XIX, un dicționar etimologic complet, elaborat de un savant ne-albanez. Este vorba de dicționarul pe care l-a publicat lingvistul german Gustav MEYER în 1891 (într-o vreme în care albaneza încă nu-și fixase ortografia proprie). Este, foarte probabil, și prima lucrare academică în care este menționat și discutat, într-un articol special, termenul albanez dialectal (gheg)²⁵, pe care Meyer l-a scris ca *škā*, dar ulterior avea să fie scris *shqā* (vezi mai jos)²⁶.

Din respectivul articol al dicționarului albanez al lui Meyer, voi reda (în traducere) doar datele de interes direct pentru această lucrare. Pentru *škā*, Meyer dă mai întâi două sensuri de bază, unul etnic și unul confesional: ‘bulgar; grec schismatic’. (Este evident că sensul al doilea, referitor la confesiunea ortodoxă, nu putea să fi fost folosit decât de către albanezii romano-catolici, sau de cei convertiți la islam.) Apoi este dată o variantă cu formă mai arhaică (cu *l'* păstrat, ca în aromână), anume *šk'l'ā*, cu sensul ‘grec’ (desigur cu implicația ‘ortodox’), după care urmează un plural *škē*, referitor la sârbi „ungureni” din ținutul Srem (desigur tot ortodocși). Meyer mai dă încă doi termeni cu referire la teritoriile locuite de bulgari: primul este *škínike* (= *shqínikē*), pentru care se indică proveniența din *sclavinica* (*terra*); iar al doilea este *škeni* (scris ulterior *shqeni*, care, cu siguranță, are o legătură cu denumirile ținuturilor albaneze *Shqeni* și *Shqeri*, prezentate în nota de mai jos)²⁷.

²⁴ Pentru a face o legătură între etnonimele din Anonymus și materialul onomastic prezentat mai sus, voi mai menționa că, în aceeași *Terra Ultrasilvana* în care s-au păstrat din abundență antroponime ca *Scheau*, *Schiau* și *Schiau*, alături de oiconime ca *Ștei* și *Șteia*, s-au păstrat și numele de sat *Nandra* (jud. Mureș) și *Nandru* (jud. Hunedoara), atestate mai întâi (după cum indică dicționarul SUCIU, vol. I, 1967) în 1311, ca *Nandorlaka*, respectiv în 1330, ca *villa Nandor*. Mai mult, la o căutare pentru numele de familie *Nandra*, susmenționatul proiect onomastic Lipan indică un consistent „cerc” (de 11 „gospodării”) în jud. Hunedoara și unul mai mic în jud. Alba. Ar mai fi multe de spus aici, mai ales că există și numele de familie românesc *Nandriș*, pe care Jordan (1983), îl arată a proveni din *nandriș*. Acesta din urmă este dat în MDA-3 (2003) ca variantă a lui *nandraș* „tânăr (ușuratic sau) poznaș; om prost” (în Moldova), pentru care același dicționar dă „etimologie necunoscută”. Mai e de spus că maghiarii folosiseră un etnonim *Nándor* cu mult înainte de Anonymus: „În vechea maghiară, cuvântul *Nándor* însemna ‘bulgar’ (*Bulgar*), dar a ieșit din uz, probabil curând după anul 1000”. Am tradus din engleză textul de pe <https://en.wikipedia.org/wiki/Nándor>, unde, după cum vedem în acel enunț, s-a zis *Bulgar*, nu *Bulgarian*, deci ar fi fost mai corect să traduc prin *bolgar*, nu prin *bulgar*. Se mai poate adăuga aici că și cronicarii arabi din secolele X-XI, aveau știre că printre vecinii ungarilor (în noua lor patrie de la Dunăre) se aflau, pe lângă slavi (*Saqlab*), și un popor denumit *N.ndr*, după cum indică, pe baza unei serii de citate, ZIMONYI (2014: 208).

²⁵ Alb. *gegë* (care, nu doar în română, ci și în engleză, s-a scris ca *gheg*) este denumirea dialectului din partea de nord a Albaniei.

²⁶ De menționat este că atât în transcrierea făcută de MEYER, cât și în cea conformă unei ortografieri mai recente, semnul diacritic de pe *ā* arată că e vorba de o vocală nazalizată, specifică dialectului gheg.

²⁷ Acel *Shqeni* (de trimis și la denumirea teritorială ghegă pe care Meyer a scris-o ca *škeni*) este cu siguranță echivalent cu *Shqeri*, ca denumire a unui ținut situat în sudul Albaniei, în apropiere de orașul Gjirokastrë (cf. <https://mapcarta.com.13908948>). Respectiva denumire cu siguranță are legătură cu vechii slavi (sclaveni) care au pătruns spre sud, până în Peloponez, încă din sec. VII, unii dintre ei așezându-se și în regiuni ale actualei Albanii (după cum ar indica și unele oiconime cu rezonanță slavă, precum *Novoselë* și *Gostnisht*, care denumesc sate actuale din susmenționatul ținut albanez). La forma *Shqeri* (cu un *n* provenit din *n* intervocalic, prin rotacism specific dialectului tosc, ca și unor varietăți dialectale ale „românilor vestic”) s-a ajuns printr-o evoluție fonetică ale cărei faze principale ar fi următoarele: **sklavenie* > **skl'eni* > *škeni* > *škeri* (= *Shqeri*, în ortografierea albaneză actuală). Este o evoluție de luat în seamă și în reconstituirea istoriei oiconimelor românești *Scheia* și *Șcheia* (de care va fi vorba mai jos), numai că acolo au dispărut, prin palatalizare extremă, nu doar *l*, ci și *n* (vezi spectaculoasa abreviere care s-a produs în trecerea de la lat. *linea* la rom. *ie*).

Iar în ce privește termenul titular *škā*, originea sa este foarte laconic indicată de Meyer (în articolul respectiv): „Din lat. *sclavus* ‘slav’”. (Voi arăta totuși mai jos că acel termen din latina târzie nu explică și vocala nazală a lui *škā*, care ne trimite la un **sclavenū* din latina vulgară târzie.)

Pe baza unor informații preluate din lucrări ale unor contemporani ai săi (Roesler, Hunfalvy și Cserged), Meyer face o trimitere și la „schiaii” brașoveni („Și românii îi desemnează ca *schiai* pe bulgarii stabiliți într-o suburbie a orașului Kronstadt”). Iar în finalul aceluiași articol este menționată existența unei alte familii lexicale albaneze, anume cea care includea cuvintele transcrise ca *sklaf* ‘sclav’ și *sklavi* ‘sclavie’²⁸, pe care Meyer le arată a fi împrumuturi mai recente, din neo-greacă (< *σκλάβος*, respectiv *σκλαβιά*). Meyer nu face nicio referire expresă la vreo relație între etnonimul latinesc *sclavus* ‘slav’ (dat ca origine a alb. *škā*) și socionimul grecesc *σκλάβος* ‘sclav’.

La datele oferite de Meyer, le voi adăuga și pe cele privitoare la relația dintre lat. *sclavus*, alb. *shqâ* și rom. *șchiau* dintr-un volum al Cătălinei VĂTĂȘESCU (1997: 437, s.v. *sclavus*). Autoarea în discuție, a ținut cont atât de cele spuse de Meyer în susmenționatul articol de dicționar, cât și de păreri ale unor autori de după el (precum Pușcariu, Skok, Pekmezi, Jokl, Rosetti și Nandriș). Pe baza unor date oferite de respectivii înaintași, Vătășescu menționează mai întâi (urmându-l pe Pușcariu) că termenii vest-romanici care provin din lat. *sclavus* (cu sensul de ‘sclav’) sunt „de separat cronologic” de termenii (presupuși a se baza pe același *sclavus*) atestați în greacă, română și albaneză. Sunt apoi menționate denumiri din albaneza nordică (ghegă), precum *Shqinikë* și *Shqeni* (ambele referitoare la teritorii locuite de sud-slavi), ultimul fiind evident echivalent cu *Shqeri*, susmenționatul nume al unui ținut din sudul Albaniei. Vătășescu, urmându-l pe ROSETTI (1986: 264) îl pune pe alb. *shqa* în paralel cu „drom. *șchiau* ‘slav’ și arom. *şcl’eau* ‘servitor’”. Iar în legătură cu sensul termenului din aromână, Vătășescu citează o opinie a lui I. Nandriș, conform căreia acel sens ar reprezenta „o paralelă cu limbile romanice occidentale” (acea „paralelă” neînsemnând însă cumva preluare din vest, după cum voi arăta mai jos). În final, Vătășescu menționează și referirea lui Nandriș la denumirile *Șcheia* (Suceava) și *Șchei* (Brașov), ca „toponime derivate de la *șchiau*”.

DIVERSE ALTE OPINII PRIVITOARE LA TERMENI LEGAȚI DE LAT. *SCLAVUS*

Deoarece problemele (lingvistico-filologice și istorice) legate de alunecarea semantică (foarte veche) de la etnonimul *slav* la socionimul *sclav* nu sunt de interes doar sud-est european, ci și general european, se cuvine să vedem ce opinii – fie convergente, fie divergente – sunt reflectate în dicționare etimologice de prestigiu referitoare la limbi (indo-)europene în care noțiunea de „sclav” a ajuns să fie exprimată prin termeni care provin, direct sau indirect, din m.lat. *sclavus*. De menționat aici ar fi, mai întâi, că un cunoscut dicționar etimologic al limbii latine clasice, anume cel elaborat de ERNOUT și MEILLET (ed. 1985), nu îl include nici pe *Sclavus*, nici pe *sclavus*. (Mai mult, cu privire la forme, în respectivul dicționar nu apar decât *două* cuvinte latine care încep cu secvența consonantică *scl*²⁹, anume *scloppus* – ca variantă a termenului onomatopeic *stloppus* – și *sclareia*, ca nume de plantă, „de origine necunoscută”). La fel, după cum era și de așteptat, un cunoscut dicționar etimologic al limbii vechi grecești, cel al lui CHANTRAINE (ed. 1990), nu include nicio variantă a unui etnonim cu radicalul *Σκλαβ-* referitor la slavi (și, de fapt, nu conține decât un singur cuvânt care începe cu secvența *σκλ-*, anume *σκληρός* ‘tare’³⁰, ca derivat al verbului *σκέλλομαι* ‘a usca’ – cf. eng. *sclerosis* și rom. *scleroză*, ca neologisme din domeniul medical). Doar în cuprinzătorul lexicon al lui SOPHOCLES (ed. 1900), care ia în considerație greaca scrisă între sec. II î.Hr. și sec. XII d.Hr., sunt incluse articole privitoare la variante (substantivale/adjectivale) precum *Σκλαβηγός*, *Σκλαωνηγός*, *Σκλαβός* și *Σθλαβός*, toate cu sensul etnic de ‘slav’ (și toate folosite aproape exclusiv la plural). În neo-greacă s-a păstrat însă *σκλάβος* ca socionim, cu sensul de ‘sclav’ (cf. HIONIDES 1988, s.v. *σκλάβος* < .

Foarte interesant (și concentrat) este materialul lexical prezentat în articolul privitor la termeni cu sensul de ‘sclav’ din dicționarul indo-european al lui BUCK (ed. 1988, 1942, *slave*). Articolul este deschis de o listă de cuvinte, cu

²⁸ Vezi alb. *sklav* ‘sclav’ și derivatul *sklavëri* ‘sclavie’ în dicționarul DURO/HYSA 1995.

²⁹ În mai recent publicatul dicționar etimologic latin al lui DE VAAN (2008) nu apare niciun singur cuvânt cu secvența inițială *scl*.

³⁰ Această „unicitate” practic anulează afirmația lui ŁUKASZEWICZ (1998: 131), care, după ce menționează absența din limba greacă veche a cuvintelor care încep cu secvența *sl-*, a considerat că „transformarea lui *Slav-* în *Sclav-*” s-ar putea explica prin faptul că limba respectivă „avea cuvinte care începeau cu *skl-*”; dar singurul exemplu ilustrativ dat acolo, în paranteză, de către Łukaszewicz este tocmai acel rarism *σκληρός*.

sensul de 'sclav', din limbi indo-europene (mai ales europene) vechi și/sau moderne³¹. Într-un pasaj din respectivul articol, Buck face următoarele observații, pe care le redau în traducere: „Un larg răspândit termen european modern, anume cel reprezentat de *slave* în engleză [...], a însemnat la origini 'slav', folosirea lui cu sensul de 'sclav' avându-și începuturile în vremurile bizantine în care nenumărați slavi erau capturați și luați în robie”. Pentru comparație, Buck menționează că, în engleza veche, etnonimul *wealh* 'celt britanic' (pl. *weales*, de unde provine eng. *Wales* „Țara Galilor”) era folosit și cu sensurile de 'sclav, slugă'³². La sfârșitul aceluiași articol, Buck face referire la un alt caz de alunecare de sens (dinspre etnic, sau chiar rasial, spre social), de găsit în indiana vedică, în care un termen cu tema *dāsa-*, prin care au fost desemnați inițial autohtonii pre-indo-europeni, a ajuns să însemne nu doar 'dușman, demon', ci și 'sclav'.

Tot la „începuturi din vremuri bizantine” se referă atât dicționarul etimologic francez BAUMGARTEN/MÉNARD 1996, cât și dicționarul etimologic german PFEIFER 2004. În cel dintâi, articolul privitor la *esclave* 'sclav' (atestat din sec. XII) indică proveniența respectivului termen francez din „m.lat. *sclavus*, deformare a lui *slavus* 'slav', având în vedere numărul mare de slavi reduși la sclavie în Balcanii evului mediu timpuriu”. În PFEIFER 2004 este de găsit o interpretare mai complexă, în articolul privitor la germ. *Sklave* (din care am tradus părțile de interes pentru această discuție):

Substantivul [Sklawe] are aceeași origine ca Slawe ['slav']. M.lat. Sclavus – care, ca și m.lat. Slavus, a derivat din autodenunțarea grupării de popoare și limbi slave – apare, cu sens dublu, în documente din perioada carolingiană [...]. Pe de o parte, termenul desemna reprezentanți, liberi sau neliberi, ai neamurilor slave [...]. Pe de altă parte îi desemna pe cei neliberi în opoziție cu cei liberi (cf. m.lat. homines liberos et Sclavos – sec. IX). Și în medio-latina din Italia apare sensul de 'sclav', în sec. X. Pe baze obiective (implicate de dezvoltarea comerțului de sclavi), se presupune că, încă din secolul IX sau X, în Balcani, s-a produs o alunecare semantică (de care a fost afectat și gr.biz. Σκλάβος, de la 'slav' la 'sclav'. Nu se poate spune cu precizie când m.lat. Sclavus, Slavus 'serv, iobag' a încetat să mai facă referință la 'slavi aserviți'. Termenul m.germ.s. slave 'iobag, slugă', ca împrumut din latina medievală, poate să fi fost folosit și fără acel sens secundar. Printr-o modificare fonetică regulată, m.germ.s. sl- a devenit Schl-, o urmare fiind folosirea formei Schlav(e), cu începere din sec. XV (până în sec. XVIII). În paralel s-a folosit și forme cu secvența inițială Sl-, precum Slaſ(e), dar și forme cu Scl- și Skl-. Diferențierea formală și semantică între Slawe și Sklawe s-a fixat abia în sec. XVIII. Anterior toate formele menționate puteau să apară cu sens dublu.³³

Nota bene: A nu se uita că acele „documente din perioada carolingiană” la care se face referință mai sus nu erau cumva scrise în vechea germană (slab atestată) a timpului respectiv, ci în medio-latină. După cum voi arăta și în partea concludivă a acestei demonstrații, amănunțele din citatul de mai sus nu ar susține siguranța cu care Verlinden afirmă prioritatea Germaniei în folosirea variantei *sclavus* cu sensul de 'sclav'. Am socotit cu totul preferabilă clarificarea etimologică a germ. *Sklave* din dicționarul PFEIFER 2004, față de cea din mai cunoscutul dicționar KLUGE/ SEEBOLD

³¹ În lunga listă de termeni cu sensul 'sclav' dată de Buck, apar exemple din vechea greacă (cu δούλος și οικήτης), neo-greacă (δούλος, σκλάβος), latină (*servus, mancipium*), italiană (*schiavo*), franceză (*esclave*), română (*sclav, rob*), vechea engleză (*þeow, wealh*), medio-engleză (*slave*), engleza modernă (*slave*), medio-germană (*schalch, slave*), germana modernă (*Sklave*), vechea slavonă bisericească (*rabŭ*), sârbo-croată (*rob*), rusă (*rab, nevol'nik*), sanscrită (*dāsa-*) etc.

³² În cel mai cunoscut dicționar al limbii engleze vechi, cel al lui BOSWORTH (ed. 1983), substantivul *wealh* este dat cu următoarele sensuri: „I. 'străin', mai precis, 'celt' (cf. denumirea *Volcae*, a unui trib celtic menționat de Caesar) [...]. I.a. 'celt din Britania' [...]. I.b. 'roman' [...]. II. 'sclav, slugă'. Cf. derivarea lui *sclav* de la un nume de popor [...]. II.a. 'persoană neobrăzată' [de unde și verbul v.eng. *wealian* 'a fi obraznic' și substantivul compus *wealh-word* 'vorbă nesăbuită']”. De la *wealh* a derivat adjectivul *wilisc* (dat de Bosworth într-un articol separat), pe care engleza de azi l-a moștenit ca *Welsh*, exonim referitor la galezi, adică la celții britanici din Țara Galilor (*Wales*), care se autodenunțesc *Cymri*. Englezul *Welsh* corespunde germanului *Welsche*, exonim cu nuanță peiorativă (a se compara cu maghiarul *oláh*, pentru 'român'). Germanii mai folosesc încă pluralul *Welschen* cu referire mai ales la vorbitorii de franceză din Elveția, dar și la francezi și italieni în general. Am dat aceste amănunte mai ales pentru că este vorba de un exonim extrem de vechi, cu tema *walh-*, prin care germanicii i-au desemnat mai întâi pe celții consemnați de Caesar ca *Volcae* (cf. **Walhōs*, în PFEIFER 2004, s.v. *welsch*; vezi și MIHĂESCU 1993: 154-155). Mai târziu, germanicii aveau să folosească același exonim cu referire la romani și la populații romanizate. Iar de la germanici au preluat și slavii exonimul cu tema *walh-*, transformându-l, după legi fonetice proprii, în *vlach, valach, voloch* etc. (vezi și *Blaci*, ca desemnare a românilor, la Anonymus Notarius). Însă nu acestea, ci chiar endonimul *rumân* avea să sufere o alunecare spre sensul de 'șerb', foarte probabil în zone în care est-romanicii timpurii din unele regiuni carpato-danubiene s-au aflat în postură de *Romani tributarii*, sub dominația temporară a unor „germanici danubieni”, prin secolele IV-VI (cf. PORUCIUC 2010).

³³ La acest citat voi adăuga (tot în traducere) câteva date de găsit în același dicționar, în articolul privitor la neologismul *Slawist*: se consideră acolo că din etnonimul m.lat. *Sclavus* a provenit *Schlaff* 'slav' din germana modernă timpurie (sec. XV), iar ulterior a intrat în uz forma *Slawe* a etnonimului respectiv; în germana medie se folosea însă *slave*, cu sensurile 'iobag, slugă'. Voi adăuga aici că în engleza medie s-a folosit forma *slave* (din v.fr. *esclave* 'slav'), care însă a devenit *slave* (fără c) în engleza modernă.

(ed. 1995), mai ales pentru că, în acesta din urmă, pentru *Sklave* s-a menționat o unică explicație (și aceea greu de acceptat), anume: „M.germ.s. *sklafa*, *slave* este împrumutat din m.lat. *sclavus*, care provine, prin intermediul unui **scylavus*, din gr. *skyleúo*, *skyláō* ‘a lua pradă’ (din familia lui *skýlon* ‘pradă de război’)”. Este vorba acolo de o (lămurit indicată) raliere la ipoteza lansată de G. KORTH (1970); respectiva ipoteză a fost însă pusă la îndoială, cu justificare, de G. NEUMANN (1986: 491), acesta considerând că, mai ales în planul „formării cuvintelor” (*Wortbildung*), respectiva ipoteză întâmpină „mari greutăți” (*große Schwierigkeiten*).

Pentru romanica iberică (ca și pentru cea vest-europeană în general), ilustrativ este și ce găsim în dicționarul spaniol al lui COROMINAS (ed. 1967), din care voi reda (în traducere parțială, cu o mică paranteză adăugată) articolul privitor la span. *esclavo* ‘sclav’:

ESCLAVO. Sec. XV. Preluat indirect din gr.bizant. sklávōs ‘sclav’ și ‘slav’, derivat regresiv din gr.bizant. sklavinós ‘sclav’, iar acesta din sloveninî, ca desemnare a familiei de popoare slave, care a fost victima traficului de sclavi din Orientul medieval. It. schiavo (echivalent al span. esclavo), pronunțat čau [cf. it. ciao] în dialectele din nordul Italiei și folosit ca termen de politețe cu sensul de ‘sluga dumneavoastră’, a ajuns, ca interjecție de despărțire, în spaniola din Argentina și din alte țări sud-americane.

În plan general romanic, de căpătâi rămâne, desigur, dicționarul lui MEYER-LÜBKE (REW¹, 1911), în care, apare și articolul 8023, privitor la „*slavus* ‘slav’; *sclavus* (din m.gr.) ‘sclav’, ‘slav’”. În respectivul articol, dintre descendenții romanici ai lui *sclavus* (pentru care, totuși, nu s-ar justifica o proveniență din medio-greacă, cum indică Meyer-Lübke), primul termen menționat este „rom. *șchiau* ‘slav’” (nefiind însă date și sensurile adjectivale de ‘simplu, necioplit’, cele indicate în MDA-4, s.v. *șcheau*), urmat de „maced. *șclau* ‘slugă’” (vezi și PAPAHAĞI 1974: s.v. *șcl’EAU*). În același articol, Meyer-Lübke menționează o serie întreagă de termeni din limbile romanice vestice (it. *schiaivo*, fr. *esclave*, prov., catal., span. *esclavo*, port. *escravo*), inclusiv unii termeni dialectali, precum sicil. *ğavu* ‘slugă’ (*Diener*) și it. (nordic) (*s*)*čao*, care „servește ca formulă de salut”³⁴. Din categoria respectivelor cuvinte romanice (indeobște prezentate ca provenite din lat. *sclavus*), de reținut sunt în special variantele italiene, care arată, ca și corespondentele lor din română și albaneză, evoluție în terenul limbii *vorbite*, fără „controlul” latinei scrise.

În limbile slave, după cum era și de așteptat, nu sunt de găsit termeni proveniți din m.gr. *sklavos* sau din m.lat. *sclavus* cu sensul de ‘sclav’, în primul rând pentru că respectivele limbi au avut de foarte timpuriu un termen propriu, pentru care s-a putut reconstrui un proto-slav. **orbъ* ‘slugă, sclav’ (înruit, la nivel indo-european, cu lat. *orbis* ‘lipsit de’), din care au derivat v.slav.bis. *rabъ* ‘slugă, sclav’, rus. *rab* ‘sclav’, serb.-croat. *rob* ‘sclav’, ceh. *rob* ‘sclav’ etc. (cf. DERKSEN 2008, s.v. **orbъ*). Voi mai menționa și unele dintre datele de găsit în două importante dicționare slave, anume cel polonez al lui Brückner (cu o primă ediție din 1927) și cel rusesc al lui Vasmer (cu o primă ediție, în germană, publicată la Heidelberg, în anii 1953-1958).

În dicționarul BRÜCKNER (ed. 1970) este de găsit articolul privitor la etnonimul generic (plural) *Słowianie* ‘slavi’, la care se adaugă *Slawianie* (forma prezentată ca „greșită”, cu *a* în loc de *o*), folosită între sec. XVI și XIX, sub influența primelor atestări în limbile clasice, anume gr. *Sklavēnoi* și lat. *Sclavus* (vezi mai jos). Brückner nu dă vreo etimologie definitivă pentru *Słowianie*. De menționat este însă că el pare să fi fost primul lexicograf de seamă care a luat în considerație (în același articol) formele, transcrise ca *Saklab* și *Sakaliba*, prin care au fost desemnați slavii în documente arabe timpurii (vezi și siriicul *sqwlyn* și arabul *șaqālība* menționate mai jos). Brückner face referire la o perioadă (cu începere în sec. X) în care era înfloritor comerțul cu sclavi (pol. *handel newolnikami*), majoritatea acestora fiind reprezentată de slavi capturați în teritoriile central-est europene. După Brückner, așa s-ar explica și alunecarea etnonimului *Sclavus* către sensul de ‘sclav’, cum se vede în germ. *Sklave*, fr. *esclave* și it. *schiaivo*.

Dicționarul etimologic rusesc al lui VASMER (ed. 1986-1987) include un articol privitor la substantivul dat cu forma de singular *slavjanin* (славянин)³⁵, însoțit de forma de plural *slavjane* (славяне), ca denumire generică a slavilor.

³⁴ În legătură cu vechea formulă de salut de tipul „sluga dumneavoastră”, este de menționat mai recentul *szervusz* din maghiară, de unde și binecunoscutul *servus* folosit de românii din Ardeal. Potrivit dicționarului etimologic maghiar ZAICZ 2006 (s.v. *szervusz* – cu o primă atestare destul de recentă, din 1815), respectivul termen de salut reprezintă o preluare, din germana austriacă, a unei formule (latinizante) de salut, anume *servus* (*humillimus*).

³⁵ În respectivul articol, pentru singularul *slavjanin* Vasmer reconstruiește un proto-slav. **sloveninъ* (care poate fi transcris și ca **sloveninî*, cu *ü* final „soptit”). După cum arată LEGER, în indexul adăugat la traducerea sa, în franceză, a *Cronicii lui Nestor* (1884: 279, s.v. *boiars*), sufixul rusesc *-in* (cel care apare și în rus. *bojarin* ‘boier’) „desemnează individualitatea”. Voi adăuga că este vorba de un sufix care

Pentru respectiva denumire, vedem însă, în același articol de dicționar, că în „cronica primară rusească” din sec. XII (NESTOR, cap. III), apăreau variante cu *o*, nu cu *a*, anume *Slověni* și *Slověne* (în original, Словѣни și Словѣне)³⁶. După ce își prezintă propria opțiune (puțin plauzibilă), potrivit căreia denumirea generică a slavilor ar avea la bază un hidronim cu tema *Slav*³⁷, Vasmer trece în revistă (critic) mai multe etimologii, propuse de-a lungul timpului pentru respectivul endonim, de la mult discutatele explicații bazate pe *slavo* ‘cuvânt’, sau pe *slava* ‘fală, glorie’, la cea bazată pe got. *slawan* ‘a tăcea’, sau cea cu trimitere la gr. λαός ‘popor’³⁸. Concis (și fără nici un comentariu) Vasmer menționează și prezentarea, de către Kretschmer, a „neo-grec. σκλάβος ‘rob’” ca provenit σκλαβήνως.

SURSE DOCUMENTARE TIMPURI

Istoricilor de profesie cu siguranță trebuie să le apară ca axiomatic un enunț de genul: „Nu există istorie fără izvoare scrise”. Și, deși vom vedea mai jos că, pentru lingvistică, o mare importanță are limba vorbită, cu siguranță că izvoarele scrise oferă și ele prețioase indicii cu privire originea și evoluția unor cuvinte. În această privință, vom vedea mai jos că, pentru demonstrația de față, nu se poate neglija faptul că cele mai timpurii izvoare scrise referitoare la denumiri etnice atestate cu tema *sclaven-* (din forma originară *slaven-*) provin din atestări *ne-slave* din secolul VI, cum nu se poate neglija nici faptul că, în cele mai timpurii dintre respectivele atestări, încă nu era vizibilă vreo alunecare spre sensul de ‘sclav’. De observat (și de discutat) ar mai fi că acele consemnări timpurii nu fac vreo referire directă la filiera pe care o denumirea etnică generică a slavilor a ajuns să fie folosită (în scris) în latină și greacă. La asemenea aspecte voi reveni în partea finală a acestei lucrări.

Pentru motive care vor deveni vizibile mai jos, consider că, dintre autorii din sec. VI de luat în considerație în această discuție, se cuvine menționat mai întâi IORDANES, cel care, deși încadrat printre scriitorii de limbă latină din vremea împăratului Iustinian I (527-565), și-a manifestat și mândria de a fi (măcar parțial) de stirpe gotică, după cum ne arată chiar el în cap. L, 266 din a sa *Getica* (mai precis *De origine actibusque Getarum*)³⁹. În aceeași scriere (XXIII, 119), Iordanes se referă la ce s-a întâmplat „pe vremuri” (în sec. IV) între ostrogoții regelui Hermanaric și slavii cunoscuți ca *Venethi*, dar și la denumiri și fapte ale slavilor (sclavenilor) contemporani cu el (sec. VI):

După nimicirea herulilor, Hermanaric a ridicat armele asupra veneților, care, fiind deosebit de numeroși (numerositate pollentes), deși slab înarmați, au încercat mai întâi să se împotrivesc. Dar n-are nicio putere mulțimea unor nerăzboinici, când au de înfruntat o mulțime bine înarmată și când nici Dumnezeu nu le este de ajutor. Aceștia [...], ieșiți dintr-o singură stirpe [ab una stirpe], au acum trei denumiri, anume veneți, anți, sclaveni [Venethi, Antes, Sclaveni]; deși acum [nunc], datorită păcatelor noastre, ei răspândesc groază pretutindeni, pe atunci [tunc] erau toți sub stăpânirea lui Hermanaric [Hermanarici imperiis].⁴⁰

corespunde etimologic, în plan indo-european, sufixului antroponimic lat. *-in(us)* (cf. lat. *Antoninus, Severinus* etc.) și care apare în numeroase supranume rusești, precum *Gagarin* și *Putin*, sau în pseudonime politico-ilegaliste precum *Lenin* („cel de pe râul Lena”) și *Stalin* (derivat din *stal*, „oțel”).

³⁶ LESKIEN, în a sa gramatică a „limbii vechi bulgare” (ed. 1981: 76) dă și el *slověne*, cu *o*, pentru „slavi”. Privitor la redarea prin *ě* a literei chirilice Ъ (cu denumirea *jet*), a se vedea prima notă de subsol de la începutul acestei lucrări.

³⁷ Deoarece ideea provenienței denumirii generice a slavilor dintr-un hidronim nu apare doar la Vasmer, ci și la alți autori (cf. BAČIĆ 1987: 37), voi discuta altundeva, mai pe larg, improbabilitatea unei asemenea origini. Aici nu voi mai spune decât că, pentru a accepta o asemenea etimologie, ar însemna să acceptăm și că o denumire precum *olteni* (pentru românii de pe Olt) ar fi putut ajunge cumva să-i denumească pe toți românii, sau că denumirea de *renani* (pentru germanii de pe Rin) ar fi putut avea șansa să se aplice tuturor germanilor.

³⁸ Unele sau altele dintre acele propuneri etimologice mai vechi au fost repuse în discuție și reinterpretate (fără șanse de a se impune) în lucrări de dată mai recentă, precum ŁUKASZEWICZ 1998 și MESIARKIN 2017. Am intenția să demonstrez (într-o lucrare viitoare) derivarea endonimului cu tema *slaven-* din termenul proto-slav *slava*, dar nu cu sensul de ‘glorie’ (promovat mai ales prin limbajul bisericesc slavon, din care provine și rom. *slavă*), ci cu un sens străvechi, pre-creștin. Aici voi rămâne însă concentrat pe circumstanțele și cronologia trecerii de la originalul *slaven-* la lat. *Sclavus* ‘slav’ și de la acesta la lat. *sclavus* și la alți termeni europeni cu sensuri precum ‘sclav, șerb, slugă’.

³⁹ Este deja îndeobște cunoscută „strategia” prin care IORDANES (cu o motivație ideologică posibil transmisă de unii predecesori) a încercat să adauge mai mult prestigiu strămoșilor săi goți, făcându-i să apară ca urmași ai geților lui Burebista și Deceneu (prezențați ca *Buruista* și *Dicineus* în *Getica*, XI, 67). Așa se face că, la alt punct din aceeași scriere (XXIV, 129), geții (*Getae*) par a fi fost atacați de huni, iar aceeași „geți” se arată a fi fost conduși de „Hermanaric, regele goților” (*Hermanaricus, rex Gothorum*).

⁴⁰ În ce privește interpretarea (în spirit victimar-creștin) a invadatorilor slavi (păgâni) ca „bici al lui Dumnezeu” (*scourge of God*), vezi CURTA 1997.

Am scos în evidență contrastul dintre adverbele latine *tunc* și *nunc*, tocmai pentru a arăta că Iordanes nu se referă doar la vremuri trecute, ci și la fapte și situații de „acum”, adică din vremea lui. În aceeași perspectivă, PROCOPIUS din Caesarea (cărturar de limbă greacă, trăitor și el în vremea lui Iustinian I) este de regulă menționat în lucrări istoriografice referitoare la perioada în care, alături de avari, slavii deveneau o prezență tot mai amenințătoare la granița dunăreană a Imperiului Roman de Răsărit. Cu privire la respectiva conjunctură istorică, a secolului VI, Procopius relatează (în *Istoria secretă*) următoarele:

De la suirea pe tron a lui Iustinian, hunii [= avarii], sclavinii și anții [Σκλαβηνοί και Ἄνται] au năvălit aproape în fiecare an asupra ilirilor și în toată Tracia, de la Marea Ionică până la marginile Bizanțului, și până în Grecia și Chersones; ei au pricinuit locuitorilor din părțile acelea suferințe înspăimântătoare [...].⁴¹

Aspecte și evenimente demne de reținut, în confruntarea dintre Imperiul Roman de Răsărit și invadatorii slavi, tot în zona Dunării Mijlocii, sunt prezentate de același autor în una din *Cărțile despre războaie*, mai precis în *Războiul cu goții* (RG), din care voi cita următorul pasaj (cu unele prescurtări):

O mare mulțime de sclavini năvăli în Iliria și pricinui acolo grozăvii de nedescris. Împăratul Iustinian trimise împotriva lor o oaste [...]. Pe mulți dintre ei îi uciseră, iar pe unii îi prinseră de vii și-i trimiseră împăratului. Totuși acești barbari săvârșiră fapte înspăimântătoare [...]; după ce luară în sclavie mulțimi nenumărate și jefuiră totul [...], se întoarseră acasă cu toată prada. Căci romanii nu izbutiră, nici să-i prindă, la trecerea râului Istru, și nici să-i silească într-un fel oarecare; deoarece gepizii căpătară bani, îi primiră la ei și-i trecură dincolo [...].⁴²

După cum se vede imediat mai jos, într-un alt pasaj din aceeași scriere a lui Procopius (RG), asemenea atacuri și înrobiri reciproce aveau loc și la Dunărea de Jos, unde printre altele, trupele imperiale aflate sub comanda lui Chilbudios (el însuși din neamul anților) a raportat unele victorii împotriva sclavenilor care ocupau malul stâng al fluviului:

Pe acest Chilbudios, împăratul, în al patrulea an al domniei sale [530], îl numise comandant militar al Traciei și-l puse de strajă la râul Istru [...], pentru că îl trecuseră de multe ori până atunci hunii [= avarii], anții și sclavinii [...]. Chilbudios ajunsese atât de temut de barbari, încât timp de trei ani [...] nimeni n-a mai putut trece Istrul împotriva romanilor, ci de multe ori treceau romanii pe țărnul împotriva, cu Chilbudios, și îi ucideau sau îi luau sclavi pe barbarii de acolo.⁴³

În sfârșit, în ce îl privește tot pe Procopius, s-ar putea ca el să fie primul autor al antichității târzii care nu a făcut referiri la slavi doar ca „mulțimi”, prin folosirea pluralului Σκλαβηνοί, ci avut și ocazia să prezinte un slav „individual”, desemnat ca Σκλαβηνός. Este vorba de unul dintre „însoțitorii” sclaveni ai oștirii lui Belisarius/Velisarios, în expediția contra goșilor instalați în Italia. După cum se vede în pasajul de mai jos, respectivul individ sclaven și-a dovedit priceperea în a se camufla și a captura astfel o „limbă” dintre goții asediați (la Auximum):

Sclavinul merse de dimineață tare în apropierea zidului împrejmuitor [...] și se piti acolo în iarbă. În zorii zilei veni un got să strângă în grabă buruienii [...]. Sclavinul îi sări pe neașteptate în spate și-l prinse; îl înșfăcă voinicește de mijloc [...], îl tîri în tabără și-l dădu în mîna lui Velisarios.⁴⁴

Așadar, în cele câteva citate din texte ale secolului VI date mai sus, reiese că slavii cunoscuți de către cărturari din Imperiul Roman de Răsărit, erau desemnați prin pluralul *Sclaveni* în latină, iar în greacă prin pluralul Σκλαβηνοί (de la singularul Σκλαβηνός, foarte rar folosit). Pentru argumentarea lingvistică de mai jos ar mai fi de menționat și că, în același secol VI, s-a folosit deja, în greacă, o formă „prescurtată” a denumirii sclavenilor, forma respectivă apărând în scrieri ale unor cărturari care au reprezentat și ei epoca iustiniană. După cum menționează CURTA (2001: 45, 46), „împreună cu Malalas, Agathias este primul autor care i-a prezentat pe sclaveni sub un nume nou, mai scurt (Σκλάβοι, în loc de Σκλαβηνοί sau Σκλαβηνοί)”. În acest context, nu este lipsit de importanță faptul că viitorul papă Grigore cel Mare, care (înainte de a deveni papă, în 590, fusese trimis de două ori, ca *apocrisarius*, la Constantinopol), a folosit *Sclavi*, ca etnonim,

⁴¹ PROCOPIUS, IS, XVIII, 20-21, după ediția bilingvă a lui Mihăescu (1972). În citat am păstrat forma *sclavini* pentru Σκλαβηνοί (așa cum a transliterat Mihăescu, ținând cont că, pe parcursul evoluției limbii grecești bizantine, β s-a pronunțat /v/ și η s-a pronunțat /i/), deși mai potrivită, în acest caz, ar fi transcrierea *sclaveni* (cu e, pentru η), în conformitate cu forma latină *Sclaveni*, folosită de Iordanes, contemporan al lui Procopius. Mai târziu, forme cu î găsim, de exemplu, la Ioannes Staurakios, care (la sfârșitul sec. XII) îi prezenta pe atacatorii sclaveni ai Salonicului ca Σκλαβίνοι, sau ca Σθαβίνοι (cf. FHDR 1982: 95-96).

⁴² PROCOPIUS, RG, IV, 25, 1-5 (trad. Mihăescu 1963).

⁴³ PROCOPIUS, RG, III, 14, 2-4.

⁴⁴ PROCOPIUS, RG, II, 26, 22-24.

în unele scrisori ale sale (cf. CURTA 2001: 50). Tot o formă abreviată, anume *Sclaui*, avea să fie apoi folosită în *Cronica lui Fredegar*, scrisă în latina mijlocului de sec. VII (cf. CURTA 1997: 152). Merită de asemenea consemnată aici preluarea timpurie în Orientul Apropiat a versiunii grecești a denumirii etnice a slavilor. În privința respectivă, tot CURTA (2001: 95) menționează o altă personalitate creștină din sec. VI, anume episcopul (și misionarul) siriac Ioan din Efes, care a avut strânse legături cu Constantinopolul, și care, în a sa istorie ecleziastică⁴⁵, i-a menționat pe slavi cu denumirea *sqwlym* (în transcriere), cu siguranță bazată pe grec. Σκλαβηνοί⁴⁶.

ISTORIOGRAFIE VERSUS ETIMOLOGIE

Prin citarea lui Curta am trecut de la prezentarea de surse directe la comentarii și interpretări istoriografice. Iar la acest punct mă voi întoarce și la articolul privitor la *șchiau* din dicționarul CIORĂNESCU 2001, articol care se încheie cu o referire (prudentă) la „sensul social” pe care numele etnic *sclavus* l-a căpătat „într-o perioadă care pare a fi sec. X”, după cum afirmase Charles VERLINDEN în studiul său din 1942. De amintit aici este că, după cum menționează D. B. DAVIS (1988: 52), pe lângă acel studiu, Verlinden a mai publicat ulterior și două volume (în 1955, respectiv 1977), referitoare la comerțul cu sclavi din Europa medievală. Faptul că istoricul belgian în discuție încă este considerat a fi o autoritate, în domeniul în discuție, reiese și din citarea lui de către ŁUKASZEWICZ (1998: 132), care consideră că problema relației dintre *slav* și *sclav* a fost „bine studiată de Charles Verlinden”. Și mai recent, Undine OTT (2014), îl citează și ea pe Verlinden ca autoritate în problemele sclaviei medievale (cu precădere în cele specifice Europei central-vestice).

Având în vedere toate acestea, voi aborda mai pe larg punctele principale din frecvent citatul studiu al lui Verlinden, care, după cât se vede, a avut răsunet nu doar în domeniul istoriografic, ci și în cel filologic. În prima parte a respectivului studiu, autorul face o trecere în revistă (în general critică) a unei întregi serii de opinii (exprimate mai ales în dicționare etimologice publicate în Franța și Germania în ultimele decenii ale sec. XIX și primele decenii ale sec. XX)⁴⁷, privitoare la relația dintre etnonimul *Sclavus* și socionimul *sclavus*, ca și la derivările acestuia din urmă în limbi ale Europei occidentale. Mai întâi (la p. 97), Verlinden se declară a fi în dezacord cu A. Branchet (1868), care, cu referire la etimologia termenului fr. *esclave* ‘sclav’, a considerat că acesta provine din m.lat. *sclavus* și, de asemenea, a afirmat că în sec. IX încă se folosea *slavus* ca etnonim, dar în sec. X a fost deja atestat *sclavus* cu sensul de „serf en general, sans distinction de nationalité”. La aceeași pagină, este menționată opinia lui A. Scheler (1888), privitoare la folosirea lat. *sclavus* cu referire la prizonieri slavi capturați de germani în sec. X, în vremea lui Otto cel Mare. Este de asemenea prezentată, fără comentarii, ipoteza lui G. Koerting (1908), care a considerat că, în cazul fr. *esclave*, acel *c* adăugat ar proveni din greaca bizantină. Urmează o referire critică la opinia lui E. Gamillscheg, care, în al său dicționar etimologic al limbii franceze (1928), a considerat că, în cazul lui *sclavus* (din care a provenit fr. *esclave*), trecerea de la sensul etnic la cel social s-ar fi datorat atât arabilor din Spania, cât și venețienilor, care au beneficiat de lucrativul comerț cu sclavi de origine slavă.

La pagina următoare (98) a aceluiași studiu, Verlinden îi menționează pe L. Clédat (1929) și pe R. Plat (1931), care, ca și susmenționatul Scheler, au considerat că alunecarea de sens a lui *sclavus* (de la etnonim la socionim) s-ar fi produs în Germania, unde slavii ar fi fost înrobiți în masă. (De asemenea, în ce îl privește pe, Plat, acesta a luat totuși în considerație și „raziile” prin care venețienii capturarau slavi în perioada cruciadelor.) Menționați apoi, pe aceeași linie, sunt O. Bloch și W. Wartburg (1932), potrivit cărora m.lat. *sclavus* a suferit o alunecare semantică mai întâi în Germania și apoi la Veneția, după care termenul în discuție, cu sensul nou (‘sclav’), ar fi devenit „cuvânt european”. La o altă pagină (101), Verlinden îl menționează pe G. Baist (1891), care (înaintea lui Brückner și a lui Gamillscheg), a susținut că o formă precum

⁴⁵ Am consultat partea 3, IV, 25 (în versiunea engleză publicată de Roger Pearse - www.tertullian.org/fathers/ephesus_7_book6.htm), în care Ioan din Efes descrie dezastrele provocate, în Tracia și în Grecia, de „neamul blestemat al sclavenilor”, în absența împăratului Tiberius I Constantin, plecat cu toate forțele armate ale imperiului în Orient, pentru confruntarea cu perșii. Clericul siriac arată însă și oarecare admirație pentru sclaveni, care „au învățat să lupte mai bine ca romanii, deși la început nu erau decât sălbatici neciopliți [...], iar în ce privește armele, nici nu prea cunoșteau altele în afară de două sau trei sulite sau darde”.

⁴⁶ De reținut în cazul denumirii etnice menționate de episcopul siriac este că forma lui *sqwlym* indică păstrarea unui *n* final, ca un ecou al sufixului original slav *-ъn*, care a rămas vizibil și în susmenționatele alb. *șhqă* (cu vocală nazalizată) și *Șhqeni*, ca și în drom. *șchienesc* și *șchinește*.

⁴⁷ Nu am avut acces direct la lucrările respective, ci am luat cunoștință de ele doar prin intermediul studiului Verlinden 1942 (la a cărei paginatie fac trimiteri în textul de față).

sclavus (cu *c* adăugat) ar indica o trecere prin araba din Spania⁴⁸. Însă imediat după aceea urmează o referire la M. Vasmer (1915), care a considerat că, deja în secolele VIII și IX, vorbitorii de greacă au folosit *σκλάβος* cu sensul de ‘sclav’, iar de la greci acel termen, cu sens nou, a ajuns în Italia și de acolo în Germania. Verlinden nu consideră acceptabile nici aceste păreri, nici pe cea a lui A. Dauzat (1938), care sugerase că sensul cel nou al lui *sclavus* „pare să se fi format la Veneția”. La pagina următoare se face referire la ediția 5 (1887) a primului mare dicționar al limbilor romanice, elaborat de savantul german F. Diez. În respectivul dicționar, fr. *esclave* este prezentat ca derivat din germ. *Sklave*, „folosit cu sensul de ‘sclav’, sau, mai precis, ‘prizonier de război’” (o direcție de împrumut puțin probabilă, în comparație cu derivarea termenului fr. *esclave* direct din m.lat. *sclavus*, cea indicată, corect, în dicționarul BAUMGARTEN/ MÉNARD 1996: s.v. *esclave* – vezi mai sus).

Chiar înainte de a trage propriile concluzii privitoare la opiniile filologilor, Verlinden ia în considerație (p. 100) și o lucrare a lui G. Paris din 1887, lucrare în care este recenzat critic un volum de „istorie a cuvintelor” (tot din 1887), semnat de A. Darmesteter. Acesta din urmă (după cum citează G. Paris) a făcut următorul comentariu, oarecum patetic (și destul de evident anti-german), în legătură cu termenului francez *esclave* ‘sclav’: „Cuvântul *esclave* amintește de luptele teribile în care au fost zdrobiți slavii, [...] aceste popoare est-europene, care, în propria limbă, se denumeau „cei străluciți”, „cei iluștri” și cărora germanicii, în aspra lor rostire [*dans leur rude prononciation*], le-au corupt denumirea în *Sclaven*, astfel, printr-o crudă ironie, transformând acel nobil nume în unul dintre cele mai mizerabile de găsit în limbile moderne”⁴⁹. G. Paris a considerat însă că efectul acelei „crude ironii” probabil nici nu s-a produs și că, de fapt, nu în Germania a căpătat *sclavus* sensul de ‘sclav’, ci la Veneția, în perioada cruciadelor, când venețienii organizau „uriaeșe razii” pentru a procura sclavi din comunitățile slavilor așezați în apropierea Adriaticii. În ce privește mult discutata problemă a introducerii consoanei *c* în secvența inițială *sl* (din etnonimul *Sclavus*), G. Paris a afirmat că respectiva epenteză nu a fost efectuată de către germani, ci de către „les peuples romans”. În replică, Verlinden adaugă, la aceeași pagină, o notă de subsol cu referire la o lucrare (publicată în 1909), în care G. Paris afirma că germanii chiar au „suprimat” acel *c* din secvența inițială *scl* a unor cuvinte împrumutate în germană din latină sau din limbi romanice. Totuși, singurul exemplu ilustrativ dat acolo de învățatul francez este m.germ. *slüse* (azi *Schleuse* ‘ecluză’) din v.fr. *eschuse* (azi *écluse*)⁵⁰. Pentru a-și exprima deja propriul punct de vedere, Verlinden formulează un enunț ezitant-retoric, în care afirmă că („după câte mi se pare”) germana „nu l-a împrumutat pe *Sklave* dintr-un idiom romanice, în speță din cel venețian”⁵¹. Vom vedea că respectivul enunț anunța una dintre principalele concluzii (nu toate plauzibile) ale studiului publicat de Verlinden în 1942.

După trecerea în revistă pe care am prezentat-o (selectiv), mai sus, Verlinden se declară a fi derutat de mulțimea ipotezelor filologice contradictorii, care l-au făcut să-și amintească de dictonul latin *tot capita, tot sensus* (p. 102). Vom vedea însă că și istoricul belgian în discuție, care a dorit să se orienteze cu prioritate pe documente scrise, a fost printre „capetele” care au provocat mai multă confuzie decât limpezire.

Într-o primă afirmație proprie, de ordin general (p. 103), Verlinden se arată convins că, „înainte de toate, doar un istoric se cuvine să examineze chestiunea”, în lumina unor surse documentare (provenite mai ales din partea central-

⁴⁸ La p. 113 (și urm.) Verlinden reia criticile la adresa lui Baist și a lui Gamillscheg, cei doi filologi care au insistat asupra rolului arabilor din Spania în alunecarea semantică a termenului *sclavus*. Mai întâi Verlinden (pentru a anula, abrupt, opinia lui Gamillscheg) ține să remarce că arabii din Spania nu au emis documente în latină. Apoi a adăugat că, începând din sec. X, pluralul arab *ṣaḡāliba* (care, să nu uităm, are totuși legătură cu lat. *sclavus* și cu grec. *σκλάβος*) a fost folosit, în documente arabe referitoare la slavi. După Verlinden, prin pluralul respectiv erau desemnați sclavi aduși de „traficanți evrei” (locuitori ai Andaluziei) din ținuturi slave aflate în vecinătatea Germaniei. În Andaluzia, bărbații slavi înrobiți erau castrați, pentru a fi vânduți ca eunuci în lumea orientală. (Astfel că, începând tot din acel secol X, „în imperiul musulman, eunucul tipic era robul slav”). Într-o lucrare istoriografică mai recentă, Undine OTT (2014) citează din autori arabi (din sec. IX-X) care indică orașul Pechina din Andaluzia ca centru în care robii slavi, înainte de a fi vânduți mai departe, erau castrați de către localnicii evrei. Aceeași autoare mai menționează că și Praga a fost un asemenea centru, după cum reiese din documente scrise în latina medievală în sec. X. Tot ca „centru de castrare” (pentru sclavi aduși „din est, pe Elba”) este Praga menționată și de I. ZIMONYI (2014: 172), care citează din scrieri ale unor autori musulmani și evrei din Spania. Din asemenea scrieri, istoricul maghiar a extras și prețioase date referitoare la comerțul cu sclavi de origine slavă practicat de maghiari nu doar în noua patrie panonică, ci și, anterior, în patria originară, unde slavii capturați de ei în zona de silvo-stepă erau duși spre vânzare „în provincia bizantină din Crimeea” (cf. ZIMONYI 2014: 208, respectiv 213).

⁴⁹ Este evident că Arsène Darmesteter făcea aluzie la vechea etimologie (preferată de slavofili) potrivit căreia endonimul *slavène* ‘slavi’ deriva din *slava* ‘glorie’.

⁵⁰ De fapt, după cum se indică în dicționarul PFEIFFER 2004 (s.v. *Schleuse*), termenul m.germ.s. *slüse* provenea din m.oland. *sluise*, la rândul lui derivat din m.lat. *sclusa* (din lat. *exclusa* ‘îndiguire’).

⁵¹ Iată întregul enunț, în original: *Il me semble que cet argument tendrait plutôt à prouver que l'allemand n'a pas emprunté le mot Sklave à un idiome roman, en l'espece le vénitien.*

vestică a Europei, în principal din Italia, Spania, Portugalia și Germania). În următoarele pagini ale studiului, autorul în discuție ia în considerație documente din secolele VI-XII, în care, cu privire la sclavi, încă se folosea „vechiul vocabular roman”, cu termeni precum *servus*, *mancipium* și *captivus*, pe când *sclavus* apărea doar cu sens etnic. În Italia, după Verlinden (p. 110), prin secolele XI-XII doar se întvedea faptul că slavii începuseră să fie socotiți *comme les esclaves par excellence*. Însă, după cum indică același autor, abia în ultima parte a sec. XIII, *sclavus* apare lămurit cu sensul de ‘sclav’ în documente comerciale din Italia și din „coloniile italiene”: de exemplu, într-un document venețian din 1270, ca și într-unul genevez din 1288, *sclavus* este folosit cu sensul cel nou⁵². Din demonstrația lui Verlinden, de reținut ar fi următorul pasaj (p. 112):

În sec. XIV, sclavus și derivatul său italian schiavo devin atât de frecvente încât e inutil să mai dăm și exemple. Ar trebui să cităm toate publicațiile referitoare la sclavie din Italia acelei epoci. Desigur, chiar și în sec. XV încă se mai folosea uneori termenul servus în documente notariale, dar asta pare să se fi întâmplat în regiuni în care sclavia nu era abundent reprezentată.

Se ridică aici o întrebare (la care voi reveni mai jos): Dacă (potrivit lui Verlinden) abia în sec. XIV, în Italia, s-a folosit în scris atât m.lat. *sclavus*, cât și continuatorul său, it. *schiavo*, ce ne poate garanta că acesta din urmă nu se folosise, deja cu sensul de ‘sclav’, în italiana vorbită cu mult înainte de acel sec. XIV invocat de istoricul belgian în pasajul de mai sus? Oricum, în ce privește forma, voi da mai jos argumente privitoare la faptul că schimbarea fonetică /skl/ > /ski/ – vizibilă atât în it. *schiavo*, cât și în drom. *schiau* – se petrecuse cu destul de multe secole înainte de atestare lui *schiavo* la care se referea Verlinden.

Ca să ajungem la principala concluzie către care era îndreptată demonstrația lui Verlinden, voi mai menționa că (la p. 113 a studiului său) el afirmă următoarele:

Rezumând cele de mai sus, se constată că termenul sclavus era necunoscut în Italia până în sec. XIII, cel puțin cu sensul juridic care ne interesează aici [...]. În primul rând, pare a fi improbabil ca termenul respectiv să fi pătruns, cum s-a pretins, în Italia în sec. VIII sau IX dinspre Bizanț.

S-ar zice, mai degrabă, că istoricul belgian, la acel punct, pare să piardă din vedere că, începând din sec. VI, Veneția s-a aflat sub control bizantin, care s-a exercitat, prin intermediul exarhatului de la Ravenna (acel control durând până în sec. VIII, când în nordul Italiei s-a extins dominația francilor carolingieni)⁵³.

Verlinden a insistat în partea concluzivă a studiului său pe ideea că sursele documentare demonstrează că nu Veneția, și nici Spania (sub ocupație musulmană), ci Germania secolului X a reprezentat cadrul istoric în care lat. *sclavus* ar fi căpătat sensul de ‘sclav’, având în vedere că, pe vremea lui Otto cel Mare, o întreagă masă de slavi prizonieri de război ajungeau din Germania în Spania, de unde erau vânduți în lumea musulmană (p. 122), concluzia definitivă fiind următoarea (în original, p. 125): *C'est en Allemagne qu'au Xe et XIe siècle sclavus a pris pour la première fois le sens juridique d'esclave*. După care, același autor (p. 128) exprimă din nou opinia că doar prin abordare din perspectiva „istoriei economice și sociale” poate fi rezolvată o problemă precum cea pusă în discuție în studiul său, care impune ideea „necesității de a interpreta istoricește (*historiquement*) textele dorite a fi utilizate pentru stabilirea evoluției semantice a unui termen”. Este adevărat, studiului documentelor *scrise* are importanță nu doar pentru istorici, ci și pentru lingviști. Însă, din păcate, etnonimul proto-slav cu tema *slaven-* a fost recepționat mai întâi (de anumiți ne-slavi din zona central-sud-est europeană) pe cale *orală*, și tot pe cale orală a evoluat (cu modificări particulare) în limbi precum româna și albaneza, care au început să se scrie foarte târziu.

DOCUMENT VERSUS VORBIRE

După cum am indicat deja mai sus, Verlinden a fost citat de autori mai recenti ca remarcabil înaintaș în interpretarea documentelor notarial-comerciale privitoare la comerțul cu sclavi din Europa medievală. Fără îndoială, mai ales din punct de vedere istoriografic, contribuția lui Verlinden are o valoare deosebită în clarificarea multor aspecte ale traficului de persoane pe parcursul evului mediu european. Sunt însă de făcut mai multe observații cu referire la convingerea istoricului în discuție cu privire la primatul documentelor *scrise* inclusiv în clarificarea unor evoluții fonetice și

⁵² Printre altele, Verlinden (la p. 112) a folosit și informații conținute într-o lucrare a lui Gh. I. Brătianu (publicată de Academia Română în 1927), în care istoricul român analizează documente din sec. XIII emise de notari genevezi din Pera și din Caffa.

⁵³ Abia în sec IX ia ființă *Repubblica Veneta*, ca politică independentă, care a menținut strânse legături comerciale și politice cu zona mediterano-eggeeană controlată de Bizanț.

semantice. Este de observat și faptul că Verlinden s-a axat aproape exclusiv pe partea Europei în care latina scrisă a continuat să fie folosită nu doar în țări de limbă romanică, ci și în cele de limbă germanică, în timp ce romanica estică (din care a supraviețuit româna) a evoluat secole de-a rândul doar la nivel de limbă vorbită. La fel s-a întâmplat și cu limba albaneză (de probabilă origine iliră), care își are și ea importanța ei în această discuție.

Chiar în cazul italienei și germanei ar fi de observat anumite evoluții paralele în cazul formelor rezultate din termenul-cheie, cel atestat în latina târzie ca *sclavus*, după cum reiese și din unele citate ilustrative date mai sus. Printre altele, după cum a menționat Verlinden *sclavus* din documente italiene ale sec. XIII încă nu arăta „sensul juridic” de ‘sclav’; iar dacă în secolul următor era consemnată în scris și forma „vulgară”, *schivo*, ne putem întreba cam cu câte secole mai înainte își începuse evoluția (fonetică și semantică) acel termen din limba italiană vorbită, în care, în final s-a ajuns și la forma de salut *ciao* (de la un *sciavo* dialectal). În ce privește germana, este evident că o formă precum *Sklave* (‘sclav’) din germana actuală provine direct din acel m.lat. *Sclavus*, care, încă din documente ale perioadei carolingiene, fusese folosit alternativ, pentru ‘slav’ sau pentru ‘sclav’. Dar tot din medio-latină a fost preluată și forma *slavus*⁵⁴, care, odată intrată în vorbirea medio-germană, a suferit schimbări fonetice specifice, de la *slave* (‘iobag, slugă’) ajungându-se la *Slaf(e)*, apoi la *Schlaf(e)*. Oricum, după cum reiese din detaliile date în PFEIFER 2004: s.v. *Sklave* (citată mai sus), la o diferențiere clară între *Slawe* ‘slav’ și *Sklave* ‘sclav’ s-a ajuns abia în germana cultă din sec. XVIII.

Cu totul alt tip de evoluție, neguvernată de vreun standard de limbă scrisă, este de observat în cazurile drom. *șcheau*, arom. *șcl’au* și alb. *shqâ*, care au evoluat doar în limbă vorbită, „de la începuturi” până la foarte târziu consemnare a lor în scris. În ce privește începuturile, pentru demonstrația de față este absolut necesară o încercare de reconstituire a filierei prin care etnonimul proto-slav *slavēne* (din care avea să derive și un socionim, în mai multe limbi europene) a ajuns să fie atestat la Constantinopol, în formă latinizată, la Iordanes, respectiv grecizată, la Procopius și la unii contemporani ai săi din sec. VI. În această ordine de idei, se poate afirma și că termenul *σκλάβος* cu siguranță nu a început să fie folosit cu sensuri precum ‘sclav, slugă’ abia în greaca modernă⁵⁵. Putem fi, de asemenea, siguri că acele sensuri „noi” ale lui *σκλάβος* nu i-au fost cumva adăugate după ce au fost transmise dinspre Germania secolului X, cum au sugerat Verlinden și alți autori de după el. Târziu consemnare în scris a lui *σκλάβος* cu sferă semantică nouă s-a datorat desigur faptului că scriitorii bizantini, în general arhaizanți, au continuat să folosească termenul clasic *δοῦλος* ‘sclav’ pe tot parcursul istoriei bizantine, până la mult timp după ce, în greaca vorbită, *σκλάβος* începuse să fie folosit cu sensurile pe care le are și acum în greaca modernă (de unde a intrat și în aromână, cu forma *sclav*). Exact la fel s-a întâmplat și la Veneția, unde, în documente, clasicul *servus* s-a folosit în paralel cu *sclavus*, în timp ce în italiana vorbită trebuie să se fi folosit deja forme precum *schivo* și *sciavo*⁵⁶. După cum menționează IVĂNESCU (2000: 285, nota 1, în care este citată o lucrare a lui P. Aebischer din 1936), „termenul latinesc *Sclavus* avea sens etnic și în secolul al VIII-lea, în Italia”. Este evident vorba, după cum vedem, de folosirea acelui termen în latina scrisă în Italia, și nu în italiana vorbită în secolul respectiv.

Pentru că am revenit puțin mai sus la consemnări din sec. VI, trebuie să avem în vedere (1) ce contacte interetnice existau la vremea aceea în spațiul central-sud-est european și (2) ce populații ne-slave au avut ocazia să preia mai întâi de la slavi o denumirea etnică proprie a acestora (*slavēne*, sau *slavēni*), pentru a o transmite (deja cu modificări datorate intermedierei) mai departe, către Constantinopol. Voi face imediat mai jos o scurtă prezentare a contextului istoric din secolul VI, prezentarea mea având și rolul unei concise replici la viziunea lui BAČIĆ, care, în articolul său din 1987, a dorit să înfățișeze faptele „rasei războinice” a sclavenilor, cei intrați în istorie în respectivul secol⁵⁷.

⁵⁴ Voi discuta mai jos, inclusiv din punct de vedere fonologic, o timpurie atestare (din sec. VIII) a denumirii teritoriale scrise cu forma *Slawinia* (cu *sl-* nu cu *scl-*), referitoare la o regiune din Peloponez ocupată de slavi.

⁵⁵ În privința respectivă merită consemnat faptul că numele de familie *Sklavos* este bine reprezentat în Grecia, iar acele nume nu pot să oglindească (chiar toate) descendența din neamul sclavenilor, ci mai degrabă statutul social al unor strămoși. Dintre purtătorii unor asemenea nume îl voi aminti aici mai întâi pe Manolis Sklavos (poet cretan din sec. XVI), urmat de doi oameni de cultură din sec. XX, anume Georgios Sklavos (compozitor) și Gerasimos Sklavos (sculptor). Date despre toți aceștia sunt postate pe internet.

⁵⁶ Este interesant de observat că, datorită ambiguității inițiale a lui *schivo* (etnonim/socionim), italienii au simțit nevoia unei diferențieri clare și au creat un derivat cu sufixul italian augmentativ *-one* (cf. *minestrone*, *panettone*, *piadone* etc.), iar *schivone* s-a fixat ca etnonim referitor la slavi, mai ales la cei care se învecinau cu venețienii în zona Adriaticii. Așa se face că, la Veneția, pe Riva degli Schiavoni, am putut vedea o placă dedicată memoriei unor *valorosi soldati schiavoni* (probabil legegii din Dalmația), care, în 1797, au luptat cu dârzenia în apărarea patriei adoptive (*Repubblica Veneta*), contra unor atacatori străini (nenominalizați).

⁵⁷ La p. 34 a articolului său, Bačić îi prezintă mai întâi pe sclavenii ca „o rasă războinică [*a warlike race*], ostilă stilului de viață al romanilor și creștinilor, îndărjită iubitoare de neatarnare, dornică și capabilă de a duce la bun sfârșit ample planuri de cucerire și de întemeieri

La acel mijloc de secol VI (la care se referea și Bačić), înainte de înstăpânirea avarilor în teritorii ale fostelor provincii romane *Pannonia* și *Dacia*, respectivele teritorii se aflau (după căderea hunilor) sub controlul „germanicilor danubieni”, dintre care se remarcă longobarzii și gepizii, aceștia din urmă având un regat destul de bine încheiat, care o vreme și-a avut capitala la Sirmium (azi Sremska Mitrovica)⁵⁸. După cum se vede dintr-un citat din Procopius dat mai sus, sclavenii aveau o relație lucrativă cu gepizii, care, contra cost, le permitea celor dintâi să treacă Dunărea în expediții de pradă. Nu știm exact ce fel de relații vor fi avut sclavenii, în perioada avară, cu urmașii romanilor provinciali sau ai romanizaților de la nord de Dunăre, dar putem fi convingeți ca aceștia din urmă, ca și germanicii co-teritoriali au reprezentat filtrul prin care etnonimul *slavēni* a ajuns (deja modificat) la urechile vorbitorilor de latină și greacă de la Constantinopol, în sec. VI.

SCHIMBĂRI FONETICE CA REPERE CRONOLOGICE

Vorbind de vorbire, într-o demonstrație ca cea de față trebuie să avem în vedere în primul rând pronunția, sau, mai științific, să apelăm la principiile ale fonologiei diacronice. În dicționarele românești, cu privire la proveniența termenului drom. *scheau* (*schiau*, *șcheau*), sunt de găsit indicații oarecum simplificatorii, precum cea privitoare la proveniența „din lat. *sclavus*”, sau la „moștenirea din latină”. În mod similar, după cum am văzut mai sus, Meyer a considerat că alb. *shqâ* a provenit „din lat. *sclavus* ‘slav’”. Este evident că, din punct de vedere semantic, albaneza (ca și dacoromâna) a păstrat valoarea originală de etnonim. Dar, fonetic vorbind, acel *shqâ*, cu *a* nazalizat, nu se prea poate explica ca derivat din lat. *sclavus*, ci ca preluare, probabil prin intermediere (veche germanică, sau latină vulgară târzie?) a etnonimului generic (cu tema *slavēn-*) prin care se autodenumeau slavii, sau măcar unii dintre ei. Dacă deja, din argumentele expuse până la acest punct reiese, că etnonimul proto-slav în discuție a fost mai întâi preluat nu în greaca de la Constantinopol, ci în latina vulgară târzie (sau chiar în proto-română)⁵⁹, vorbită în sud-estul european, se cuvine să ne întrebăm (1) care era forma originală a acelui etnonim, și (2) ce modificări fonetice a suferit el prin preluarea de către acei latinofoni din perioada de tranziție de la antichitatea târzie la evul mediu timpuriu.

După cum am văzut mai sus, pentru etnonimul *slav*, Vasmer a dat varianta *slavjanin*, la singular (cu acel sufix „individualizant” *-in*, sau *-inŕ*), pluralul indicat fiind *slavjane*, de la un mai timpuriu *slavēne*. De fapt, primele forme rusești consemnate în scris (în cronică primară, „a lui Nestor”, din sec. XII), arătau deja o temă *slavēn-* (vizibilă în formele de plural *Slovēne*, *Slovēni*), schimbarea fonetică *a > o* încadrându-se în perioada târzie a proto-slavei (cf. CARLTON 1990: 149). Dacă, în continuare, în lucrări de specialitate, se invocă o formă *slavēn-* ca temă a endonimului generic din proto-slavă, este pentru că se pornește de la asemenea prime atestări scrise în limbi slave istorice, ca și de la forme păstrate până în zilele noastre, în denumiri precum *Slovensko* („Slovacia”) și *Slovenija* („Slovenia”). Nu am găsit însă menționată, în interpretările etnonimului proto-slav în discuție, vreo schimbare într-un sens invers, adică de la o formă cu *o* la una cu *a* (decât, eventual, în forme precum cea a denumirii administrativ-teritoriale *Slavonia*, evident influențată de consemnări din latina medievală). Așadar, logic ar fi să considerăm că etnonimul slav în discuție avea *a* de la origini, așa cum s-a recepționat (dinspre nord) în latina și greaca din sec. VI (*Sclaveni* la Iordanes și *Sklavenoi* la Procopius). Dovezi clare în această privință sunt și formele care s-au păstrat, prin transmitere orală, în aromână, dacoromână, albaneză și italiană (*șcl'au*, *șcheau*, *shqâ*, *schiauo*, toate cu *a*), ca și formele transmise către limbile vestice, pe cale orală sau/și scrisă (cf. fr. *esclave*, span. *esclavo*, germ. *Sklave*).

statală”. Iar puțin mai jos, în același aliniat, este de găsit următoarea prezentare (pe care am tradus-o, adăugând doar un semn de exclamare): „Astfel, la mijlocul secolului VI, termenul *Slavia* (*Sklabēnia* în surse) era folosit la început pentru a desemna o zonă concretă, sau un stat [!], locuit de slavi (*Sklabēnoi*, *Sclaveni*). El cuprindea, cu aproximație, nordul Croației de azi, părți din Slavonia, Ungaria cis-danubiană, Slovacia, sudul Poloniei, părți din Ucraina vestică și din România vestică”. (Teritoriul delimitat de Bačić, pentru a sa *Slavia* imaginată, corespunde destul de evident khaganatului avar la apogeu.) Această viziune „statală” pare emanată din slavofilia romantică a secolului XIX. Însă, din păcate, articolul din care am citat a apărut, în 1987, într-un *peer-reviewed journal* din Ohio (*Slovene Studies*), deci Bačić conta, foarte probabil, pe cititorii americani mai puțin inițiați.

⁵⁸ Cea dintâi lucrare încheată și bine documentată privitoare la gepizi a fost volumul *Die Gepiden* publicat în 1922 (la Leipzig) de Constantin Diclescu. Dacă, la respectivul moment, părerile lui Diclescu despre importanța gepizilor (într-o zonă în care începea să se închege și identitatea românească), au fost întâmpinate chiar cu ostilitate la noi (vezi PORUCIUC 2008), mai recent opiniile lui Diclescu s-au bucurat de reconsiderări pozitive, atât la noi (cf. DUMITRAȘCU, SFRENGEU 2006), cât și peste hotare (cf. SARANTIS 2009).

⁵⁹ Am în vedere faptul că, după cum a susținut IVĂNESCU (2000: 179), „formarea limbii române” s-a desfășurat „din secolul al V-lea până în secolul al VIII-lea”.

Dacă respectiva problemă (privitoare la *a* sau *o* în forma proto-slavă) nu s-a bucurat de atenție în numeroasele discuții privitoare proveniența termenilor lat. *sclavus* și grec. *sklavos*, destul de numeroase abordări au existat, de-a lungul timpului, în privința consoanei epentetice (transcrise *c*, *k*, *q*, sau ϑ) care a fost incastrată în secvența consonantică inițială, *sl-*, a etnonimului slav recepționat la Constantinopol în sec. VI. Aspectul fonetic respectiv pare să fi fost pus mai întâi în discuție de către un cărturar din sec. XVII, după cum menționează BAČIĆ (1987: 38) în următorul pasaj:

După câte știu, Ivan Lučić a fost primul învățat care a arătat că inserția consoanelor k și th [=grec. ϑ] în secvența sl s-a petrecut deoarece greaca și latina nu tolerau o asemenea secvență. Astfel, cele mai timpurii forme atestate ale etnonimului slav au fost Sklabēnoi, Sthlabēnoi în greacă și Sclaveni în latină.⁶⁰

Adevărat este că latina și greaca nu „tolerau” o secvență inițială precum /sl/, dar nici una precum /skl/, dovadă fiind absența aproape totală a cuvintelor cu asemenea combinații consonantice introductive din dicționarele celor două limbi clasice. De asemenea, este greu de crezut că buclucașa consoană epentetică a fost introdusă în forme scrise de către cărturari precum Iordanes sau Procopius. Cu siguranță etnonimul slav în discuție a ajuns la urechile lor într-o formă care deja avea acea consoană epentetică, așa cum încă avea *a* (nu *o*)⁶¹ în prima silabă și, de asemenea, avea sufixul originar *-ĕn* bine păstrat⁶². Cât despre formele de plural ale etnonimului în discuție, consemnate de Iordanes și Procopius, cei doi nu au făcut decât să „traducă” terminația slavă de plural (*-e*, sau *-i*) în lat. *-i*, respectiv gr. *-oi*. Mai mult ne interesează însă ce fel de „ureche” a perceput mai întâi o denumire precum *slaveni*, care, de fapt, ar trebui transcrisă fonetic sub forma /'slaveni/, cu o lichidă *l*, de coloratură accentuat velară („cu limba lată”), care este încă de auzit în rusă, sau în bulgară. În schimb, în polonă, unde încă se folosește *l* în scrierea cuvintelor care aveau acea lichidă velară din proto-slavă, sunetul reprezentat de litera respectivă a ajuns să se pronunțe aproximativ ca un /w/ din engleză (precum în pol. *slaby*, *slawa*, sau *sluga*).

Având în vedere contextul istoric în cadrul căruia s-a făcut transferul etnonimului în discuție, sugeram mai sus că ar fi de luat în considerație și posibilitatea unei filiere vechi germanice, fiind istoricește cunoscut tamponul reprezentat de germanicii danubieni, cel puțin până la prăbușirea regatului gepid (567) și spectaculoasa migrație a longobarzilor către Italia (568), urmată de înstăpânirea avarilor în Europa centrală. După cum am văzut mai sus, Procopius avea cunoștință de unele „colaborări” pe care le-au avut gepizii (vorbitori ai unei limbi vechi germanice strâns înrudite cu gotica) și sclavenii care își doreau să facă raiduri peste Dunăre; deci cu siguranță gepizii, ca și alți germanici instalați pe atunci în zona carpto-danubiană, trebuie să fi cunoscut denumirea etnică originală a respectivilor sclaveni. Problema este însă că sistemul articulatoriu vechi germanic (spre deosebire de cel grec și cel latin/romanic) nu ar fi fost deranjat de o secvență inițială *sl*.⁶³ având în vedere că limbile vechi germanice aveau o mulțime de cuvinte cu respectiva secvență, după cum putem vedea din paginile pline cu asemenea cuvinte în dicționare precum cel gotic al lui KÖBLER (1989), sau cel anglo-saxon (adică vechi englez) al lui BOSWORTH (1983)⁶⁴.

Iar pentru că tocmai am făcut referire la engleza vorbită de vechii anglo-saxoni, voi menționa și că unul dintre aceia a ajuns să descopere existența unei *Slawinia terra* în Peloponez, în sec. VIII. Este vorba de călugărul pelerin

⁶⁰ După cum vedem din bibliografia lui Bačić, respectivul Ivan Lučić, care, de fapt, a semnat *Ioannes Lucius*, a publicat *De Regno Dalmatiae et Croatiae Liberi sex* în 1666, la Amsterdam.

⁶¹ Pentru respectiva schimbare fonetică în limbile slave, un prețios reper cronologic este oferit de evoluția, în teren slav, a numelui împăratului Carol cel Mare. Acesta a fost încoronat la Roma, în anul 800, devenind *Karolus Imperator Augustus*. Apoi, mai ales sub impresia succeselor militare ale francilor în zona dalmato-panonică, slavii au ajuns să-i folosească numele ca substantiv comun, cu sensul de ‘rege’ (din slavă provenind și drom. *crui*). În timp ce în limbile sud-slave, ca și în cehă și slovacă, s-a produs doar metateza tipic slavă *kar > kra*, dar s-a păstrat vocala *a* în prima silabă (cf. sârb.-croat. *kral'*, sloven. *kralj*, ceh. *král*, slovac. *kráľ*), în polonă, ca și în limbile est-slave s-a produs schimbarea *a > o* (cf. pol. *król*, rus. *korol'*, ucrain. *korol'*). Tot o schimbare *a > o* este vizibilă, de exemplu, și în forma substantivului cu forma *oltar* în mai multe limbile slave, acesta reprezentând un împrumut (prin intermediere fie romanică, fie germanică) din lat. *altarium*, moștenit în română ca *altar*.

⁶² Nu voi pune aici în discuție și opiniile lui SCHRAMM (1997: 19) privitoare la modificările cu care numele vechilor s(c)laveni a ajuns la Constantinopol în sec. VI. Consider a fi cu totul iluzorie ipoteza autorului respectiv potrivit căreia acele modificări s-ar fi datorat unui filtru „bessic”. După Schramm, niște „bessi creștini” (cu rădăcini tractice) viețuiau, în perioada respectivă, în regiuni balcanice montane, alături de „romanicii pastorali” (*Hirtenromanen*) pe care tot el îi prezintă ca strămoși ai *tuturor* românilor (vezi discutabilele „teze” din partea a patra a aceluiași volum, publicat în 1997).

⁶³ Se mai poate adăuga că în pronunția limbilor vechi germanice exista (pozițional) și o distincție între *l* de coloratură palatală și *l* de coloratură velară (deși nu atât de accentuată ca cea din slavă); de exemplu, și în fonetica limbii engleze de azi se vorbește de un „dark l” în cuvinte precum *dull* sau *milk*.

⁶⁴ Voi da aici și o serie suplimentar-ilustrativă de cuvinte englezești (cu *sl-*) care, cu siguranță, sunt de sorginte proto-germanică: *slab*, *slack*, *slay*, *sleep*, *slim*, *slip*, *sloe*, *sloven*, *slumber*, *sly*. Cuvinte neoaș-englezești cu *scl-* nu există.

Willibald⁶⁵, care, în 722 a plecat pe mare (din Sicilia) spre Țara Sfântă, făcând un popas în Peloponez, la Monemvasia, unde a constatat prezența slavilor în împrejurimi. În privința denumirii teritoriale *Slawinia*, este desigur de remarcat scrierea ei fără acel *c* epentetic. CURTA (2004: 530) a considerat că acea transcriere a denumirii respective nu ar reprezenta o perspectivă de „martor ocular” (*eyewitness*), ci mai degrabă o calchiere după gr. Σκλαωνία, formă folosită mai întâi de Theophanes⁶⁶, „cu referire la o vag definită politie sclavenică” (cf. CURTA 2001: 64). Considerând totuși că aici discutăm probleme de receptare directă a unei denumiri străine de către un „martor auricular” (*earwitness*), nu este de neglijat faptul că acel martor avea vechea engleză ca limbă maternă, și nici faptul că Willibald nu și-a scris, ci și-a dictat amintirile din pelerinaj, ele fiind „stenografiate” de monahia Hugeburc, și ea tot de origine anglo-saxonă (și, bineînțeles, cunoscătoare de latină). Aceste amănunte sunt de pus în legătură și cu ce s-a întâmplat cu v.fr. *esclave*, care a fost împrumutat ca *slave* în engleza medie, dar a „renunțat” la acel *c* epentetic, devenind *slave* în engleza modernă timpurie (cf. HOAD 1003: s.v. *slave*). Mai mult, după cum am văzut mai sus în citatul din PFEIFER (2004: s.v. *Sklave*), germana *vorbită* a „renunțat” și ea la acea consoană epentetică, astfel încât, deja în germana medie, se folosea *slave* pentru „iobag, slugă”, iar în germana modernă timpurie se folosea *Slaf(e)* în paralel cu *Sklave*. Deci ar fi de bănuțat fie că Willibald a auzit denumirea *Slawinia* chiar așa cum a ținut-o minte (și i-a dictat-o maicii Hugeburc), fie a auzit-o, de la vreun grec, cu forma Σκλαωνία și a simplificat-o în funcție de propriile deprinderi articulatorii (de factură germanică).

Toate acestea ne sugerează să nu luăm în seamă posibilitatea ca mult discutata consoană epentetică, introdusă în secvența inițială a endonimului *slavēni*, să se fi datorat trecerii prin filtrul idiomurilor vorbite de germanicii danubieni, mult mai plauzibilă dovedindu-se a fi opinia lui G. Paris (citată de Verlinden – vezi mai sus), potrivit căreia intruziunea unui *c* în secvența inițială *sl* din denumirea etnică proprie a slavilor timpurii s-a datorat „popoarelor romanice”. Indirect și neintenționat, în sprijinul acestei idei a venit filologul german K.-H. SCHROEDER (1967: 31), care, printre altele, s-a referit la schimbarea fonetică *sl* > *skl*, consemnată la românii din Munții Apuseni, în pronunțarea unor împrumuturi lexicale din slavă ale căror forme originale conțineau secvența *sl* (astfel ajungându-se, în zona respectivă, la forme precum *iescle*, *sclab* și *sclănină*). Schroeder a considerat că tendința articulatorie în discuție „este romanică și are paralele în sudul Franței și în nordul Italiei”. De fapt, având în vedere extrema puținătate a cuvintelor românești care arată o schimbare veche din /skl/ în /skl'/, apoi în /ski/⁶⁷, mai normal ar fi să încadrăm (din punct de vedere fonologic) respectivele cuvinte în categoria, mult mai clar și mai abundent reprezentată, a cuvintelor, de evidentă sorginte latină, care arată schimbarea fonetică /kl/ > [kl'/ > /ki/, produsă în paralel și în italiană: a se vedea, de exemplu, lat. *clamare* > arom. *cl'em*, drom. *a chema*, it. *chiamare*; lat. *clarus* > drom. *chiar*, it. *chiaro*; lat. *clavis* > arom. *cl'eaie*, drom. *cheie*, it. *chiave*. O asemenea dezvoltare paralelă, în română și italiană, se încadrează printre cele care l-au făcut pe întemeietorul lingvisticii romanice, F. DIEZ, să clasifice româna („valaha”) și italiana în „secțiunea orientală”, ca distinctă față de cea „occidentală” (cu spaniola și portugheza) și cea „nord-occidentală” (cu franceza și provensala)⁶⁸.

Este de evidențiat și aici o problemă (de fonologie diacronică, ca și de geografie lingvistică) pe care a discutat-o și Ivănescu în *Istoria limbii române* (ed. 2000). Mai întâi (p. 320), Ivănescu se referă la slavisme care par să dovedească „o influență slavă pe vremea când macedoromânii, crișenii-maramureșenii și ardelenii erau vecini sau mai aproape unii de alții”; apoi, la aceeași pagină, savantul ieșean face următoarele observații: „Avem, astfel, fenomenele fonetice comune acestor dialecte și petrecute numai în elementele slave vechi: prefacerea lui *sl* în *scl*, deci epenteza lui *c* între *s* și *l*, în cuvintele ca *slab*, *slănină*, *slugă*, *iesle*, care sună azi, în Țara Moților și Bihor și la macedoromânii de pe muntele Olimp: *sclab*, *sclănină*, *sclugă*, *iescle*”⁶⁹. Este adăugată tot acolo o notă de subsol, în care Ivănescu face următoarea observație, importantă pentru

⁶⁵ Pe anglo-saxonul Willibald l-am găsit prezentat și drept „călugăr german”, deși el a ajuns episcop în Bavaria (la Eichstätt) abia după întoarcerea sa din pelerinajul în Țara Sfântă. (Pentru amănunte privitoare la personajul istoric respectiv, vezi CURTA 2004: 529-530, precum și comentariile lui MADGEARU la *Cronica Monemvasiei*, ed. 2005, p. 41 și 57.)

⁶⁶ Totuși, cu toate că nu se poate nega posibilitatea unei influențe constantinopolitane asupra lui Willibald, acea influență nu putea veni din partea lui Theophanes Confesorul, care și-a scris *Chronographia* prin anii 810-815, pe când episcopul Willibald era demult răposat (787).

⁶⁷ De fapt, ar fi vorba doar de două cuvinte, anume drom. *șcheau* (arom. *șcl'EAU*) și *șchiop* (arom. *șcl'IOP*), acesta din urmă necesitând o complicată reconstrucție a unui lat. **excloppus* (cf. CIORĂNESCU 2001: s.v. *șchiop*).

⁶⁸ Cf. TAGLIAVINI 1977: 280.

⁶⁹ Pornind și de la acea paralelă, IVĂNESCU (2000: 471) a tras și următoarea concluzie (în cadrul presupunerilor sale privitoare la deplasări ale unor grupuri de români în perioada sec. XIV-XVI): „Foarte probabil în această perioadă a avut loc și deplasarea spre sud, pe teritoriul locuit de macedoromâni, a celui grup de români de la vest de Crișana, care se caracteriza prin pronunțările *sclab*, *sclugă*, *iescle* etc. [...].”

demonstrația de față: „Fenomenul este posterior celui de prefacere a lui *scl* latinesc popular în *skl'*, căci altfel *scl* rezultat acum ar fi avut soarta lui *scl* latinesc popular”. Este destul de clar că, referindu-se la schimbarea mai timpurie a unui *scl* „latinesc popular” în *skl'* (fază vizibilă în arom. *şcl'eau*), Ivănescu avea în vedere în mod special opinia general acceptată a provenienței drom. *şchiau* din lat. *Sclavus* (ca etnonim). Se vede clar acest lucru la o altă pagină a *Istoriei* (398), unde Ivănescu afirmă lămurit că „*şchiau* provine din lat. *Sclavus*, după toate regulile fonetice românești; deci termenul *Sclavus* a pătruns în limbă înainte de influența slavă veche”. Era vorba desigur de slava (sau, mai degrabă, proto-slava) vorbită de sclaveni rămași la nord de Dunăre, de la care, în procesul de asimilare care a avut loc în sec. XI-XII, românii au preluat cuvinte precum *slab*, *slănină* și *slugă*, care, la unii români, au devenit *sclab*, *sclănină* și *sclugă*. Acestea însă au rămas așa, neschimbându-și secvența /skl/ în /skl'/, apoi în /ski/, deoarece mecanismul schimbării fonetice fusese funcțional doar în perioada latinei vulgare târzie și în cea de formare a limbii române (aproximativ în secolele VI-VII), nu și mai târziu.

Așadar, pe baza celor de mai sus, putem considera a fi cu totul plauzibilă ipoteza că vorbitori de latină vulgară târzie (mai precis, urmași ai provincialilor romani, sau ai romanizaților din foste provincii romane precum *Pannonia* și *Dacia*), au recepționat denumirea proprie, *slavēni*, a slavilor aflați în deplasare spre sud, fie ca „mobilizați” de avari, fie din proprii inițiative tribale. Acesta a fost contextul în care, probabil chiar în acel secol VI atât de bogat în evenimente, endonimul pronunțat /'slaveni/ (cu accent pe prima silabă), a ajuns să fie pronunțat /'sklaveni/ de către respectivii romanici, care percepeau un „plescăit” suplimentar în combinația dintre un *s* și un *l* de coloratură extrem-velară (la care m-am referit deja mai sus). Astfel a luat naștere o combinație reprezentabilă ca /skl/, iar cu noua pronunție, respectiva denumire a slavilor în expansiune a ajuns, pe parcursul sec. VI, să fie recepționată și la Constantinopol, unde a fost redată în scris ca *Slaveni*, în latină, de către Iordanes⁷⁰, și ca *Σκλαβηνοί* de către Procopius, apoi ca *Σκλαυηνοί*, *Σκλαβοί* și *ΣϺλαβοί* de către alți cărturari de limbă greacă.

Fără a neglija posibilitatea ca denumirea generică a slavilor să fi ajuns în Italia direct din zona danubiană, mai plauzibilă (după cum au considerat și unii înaintași) este ipoteza transferului atât a etnonimului în discuție, cât și a lui *sclavus* cu sensuri noi, precum ‘sclav, slugă, servitor’, pe filiera Constantinopol-Veneția-Ravenna (având în vedere importantul rol politico-militar și cultural al imperiului răsăritean în Italia secolelor VI-VII). În Italia s-a produs și o evoluție divergentă, având în vedere că, în limba vorbită s-a ajuns la *schiauo*, ca și la variante precum *sciavo* și, în final, *ciao*, iar pe de altă parte a continuat folosirea formelor medio-latine scrise, de găsit mai apoi și în varianta *Sclavi* din cronica atribuită lui Fredegar (sec. VII), ca și în varianta *Scravi* din *Istoria longobarzilor* a lui Paulus Diaconus (sec. VIII). De observat este însă că aceste ultime dezvoltări, din Italia și din Europa vestică, nu mai arătau vreo urmă a sufixului *-en* din *slavēni*, urme ale acelui sufix nazal fiind perpetuate, pe cale orală (după cum am arătat mai sus), doar în română, în derivate precum *șchienesce* și *șchinește*, și în albaneză, în varianta dialectală *shqâ* (cu vocală nazalizată) și în denumirea teritorială *Shqeni*. De fapt, aceasta din urmă (perfect explicabilă pe baza formei și sensului denumirii *Σκλαβινία*, cea menționată mai întâi de Theophanes), ajută și la înțelegerea apariției, în spațiul actualei Românie, a numelor localităților de tip *Scheia*, pentru care se poate reconstitui evoluția (în transcriere fonetică) de la o formă inițială /sklawinia/ (deja cu consoana epentetică), la forma contrasă /'skl'enia/, iar de acolo (prin dispariția lui *n* datorită palatalizării extreme)⁷¹ la /'skeia/, cu varianta mai recentă /'škeia/. Variantele finale sunt cele transcrise în româna de azi ca *Scheia*, respectiv *Șcheia* (vezi și denumirile direct înrudite, menționate în partea onomastică a acestei lucrări).

Sonanta *n* a dispărut însă nu doar prin palatalizare, ci și datorită unei alte tendințe articulatorii, tipic românești. Faptul că, printre derivatele lui *șcheau* se găsesc *șchienesce* și *șchinește*, demonstrează că acel etnonim (ca și corespondentul său, alb. *shqâ*, cu vocală nazală) n-a provenit pur și simplu din „lat. *sclavus*”, ci dintr-o percepție ne-slavă a unui proto-slav

Ei s-au stabilit atunci sau mai târziu [...] pe muntele Olimp”. Având în vedere că era vorba de „români de la vest de Crișana”, aș crede, mai degrabă, că o asemenea deplasare putea să fi avut loc mult mai devreme, la sfârșit de sec. X, sau început de XI, sub presiunea maghiară.

⁷⁰ Iordanes ne oferă nu doar informații istorice (unele credibile, altele mai puțin), ci și un argument de importanță fonologică, în sprijinul ideii că secvența original-slavă /sl/ se putea auzi de către ne-slavi ca /skl/. Este vorba de pasajul din *Getica* (VII, 96) în care cărturarul constantinopolitan menționează că, înainte de a migra spre Carpați, gepizii viețuiseră în *insulam Vislae*, hidronimul respectiv fiind numele Vistulei, care în poloneza de azi se scrie *Wisła* și se pronunță /'viswa/. De fapt, cu cinci secole înainte de Iordanes, pronunția „plescăită” a acelei secvențe /sl/ din numele original al Vistulei, fusese redată în scris cu o altă consoană epentetică (*t*, în loc de *c*), de către un mult mai renumit scriitor de latină clasică, Plinius Maior. Acesta, în a sa *Naturalis historia* (IV, 80), menționa *Vistla* printre „râurile vestite” ale Europei. Redarea secvenței /sl/ prin *stl* e comparabilă cu cea grecească, prin *ΣϺλ-*, din varianta *ΣϺλαβοί* menționată mai sus.

⁷¹ În privința contragerii, putem face comparație cu evoluția de la lat. *pavimentum* la rom. *pământ*; iar în privința dispariției lui *n* prin palatalizare, comparația se poate face cu transformări precum lat. *aranea* > rom. *râie*, sau lat. *vinea* > rom. *vie*.

slaveno (la singular)⁷², din care a rezultat un proto-rom. **sclaveni*, acesta devenind, succesiv, mai întâi **sc'lanu* (prin tipul de contragere menționat în nota 71), apoi **sc'lanu* (cu sonanta *n* transformată în simplă nazalizare a vocalei finale) și, în sfârșit, *șcl'EAU* în aromână și *schiau/șchiau* în daco-română. Asemenea „denazalizări” au avut și ele loc într-un stadiu foarte timpuriu al limbii române, dacă ținem cont de următoarele evoluții ale unor cuvinte moștenite din latină, precum următoarele: lat. *frenum* > drom. *frâu* (cu *n* păstrat însă în *a înfrâna* și *a desfrâna*, precum și în arom. *frănu*); lat. *granum* > drom. *grâu* (cu *n* păstrat în *grâne* și *grânar*, precum și în arom. *gărnu*).

DISCUȚIE ȘI CONCLUZII

Dacă, în ce privește formele, abundentul material lexical analizat mai sus (atât vocabular comun, cât și nume proprii) dovedește, cu asupra de măsură, vechimea atestărilor denumirii etnice generice a slavilor, precum și îndelunga folosire a respectivei denumiri în limbile română și albaneză, ar mai fi de lămurit unele aspecte semantice care, de timpuriu, au pus probleme cercetătorilor. După cum am văzut mai sus, au fost observate nu doar modificările fonetice ale endonimului *slavēni*, ci și „degradarea semantică” suferită de acea denumire etnică. Respectiva alunecare de sens a fost în general pusă pe seama faptului că popoare ne-slave mai puternice din punct de vedere politico-militar (precum germanicii, avarii, sau bizantinii) au putut înrobi mase întregi de slavi, mai ales în lunga perioadă în care aceștia încă nu se convertiseră la creștinism, și nici nu își întemeiaseră formațiuni statale proprii suficient de puternice. Am văzut că, printre alții, VERLINDEN (1942) a pus mare accent pe soarta slavilor luați în captivitate de germani și vânduți peste hotare (mai ales către arabii din Spania). Totuși, în ce privește Germania, chiar dacă luăm în considerație doar concisa prezentare din articolul privitor la *Sklave* inclus în dicționarul PFEIFER (2004), reiese că mai multe variante ale respectivului etnonim/socionim, folosite în germana medievală, nu se (mai) refereau la slavi luați prizonieri și scoși la vânzare, ci la iobași slavi aserviți seniorilor feudali germani. Am trecut însă în revistă mai sus și dovezi care demonstrează că, înainte de acel secol X asupra căruia a insistat Verlinden, în silvo-stepa de la nord de Marea Neagră, maghiarii (aflați încă în patria lor primară), capturau slavi, pe care îi vindeau neguțătorilor bizantini din Crimeea. De fapt, în perioada în care Constantinopolul (încă vorbitor de latină) era pe cale de a deveni Bizanț (vorbitor de greacă), acolo ajunseseră deja robi slavi capturați direct, la nord de Dunăre, de către trupe imperiale (precum cele comandate de Chilbudios, în sec. VI). De asemenea, ne putem închipui că venețienii organizau „razii”, prin care obțineau robi slavi din zona Adriatică, nu doar în perioada cruciadelor (cum se știe în general), ci încă din acele secole VI-VIII, în care Veneția era strâns legată de Bizanț. Prin urmare este cu totul credibilă opinia (exprimată într-o întreagă serie de scrieri lexicografico-filologice), potrivit căreia alunecarea de sens dinspre *slav* spre *sclav* s-a petrecut mai întâi în sfera de influență bizantină; și nu este de mirare că Veneția a fost locul din care s-a răspândit (în final, prin Spania, până în America de Sud) forma de salut *ciao*, cu înțeles de „sluga Dumneavoastră”.

Având în vedere îndelunga tensiune istorică dintre slavii pătrunși la sud de Dunăre și albanezi, putem fi siguri că, în albaneza vorbită, *shqā* a fost folosit nu doar cu sens etnic (și confesional), ci și cu o nuanță peiorativă, comparabilă cu cea căpătată de *wealth*, folosit de anglo-saxoni cu referire la galezi, sau cea detectabilă în folosirea lui *oláh* de către maghiari, cu referire la români. Ținând cont de asemenea exemple, ca și de contextul timpuriu în care slavii coborători spre sud au intrat în contact cu populația, în mare parte romanizată, din fostele provincii imperiale ale zonei danubiene, putem înțelege și cum a ajuns drom. *șcheau* să capete sensul adjectival, evident peiorativ, de ‘necioplit’ (cf. MDA-IV, s.v. *șcheau*). Un asemenea sens, apărut în mediu nord-dunăren, reflectă o etichetare negativă (de către autohtoni) a „alterității” unor nouteniți percepuți ca barbari și păgâni, în cele câteva secole pe parcursul cărora avea să se petreacă asimilarea sclavenilor rămași la nord de Dunăre (cf. SHEVELOV 1964, 157-158). În ce privește sudul Dunării, nu doar păstrarea lui *σκλάβος* ca ‘sclav’ în neogreacă⁷³, ci și păstrarea lui *șcl'EAU* ca ‘slugă’ (*Diener*) în aromână (cf. PAPAĞAGI, s.v. *șcl'EAU*) sprijină ideea că sfera bizantină a avut prioritate în „degradarea semantică” (socio-istoric motivată) de care a fost vorba mai sus.

⁷² Referitor la o asemenea formă de singular (fără obișnuitul adaos al sufixului slav „individualizant” *-ino*), este de menționat aici că MESIARKIN (2017: 10) îl citează pe Z. Babik, care a reconstruit o formă de singular transcrisă ca **SlovēnB* (de imaginat, mai degrabă, ca **slavēnB*).

⁷³ În acest context, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, spre deosebire de greci, românii și albanezii au împrumutat termenul slav *rob*, cu referire la „prinșii” de război și la cei luați „plean” de turci sau de tătari. Oricum, în forme și sensuri, termeni precum *schiau*, *șcl'au* și *shqā* se arată a fi mult mai vechi în Europa sud-estică decât *rob*.

BIBLIOGRAFIE

SURSE ANTICE ȘI MEDIEVALE

- ANONYMUS 1996 Anonymus Notarius, *Cronica notarului Anonymus – Faptele ungarilor (traducere de pe fotocopia originalului de la Viena)*, trad., ed. Paul Lazăr Tonciulescu, Ed. Miracol, București.
- ANONYMUS 2001 Anonymus Notarius, *Gesta Hungarorum – Faptele ungarilor* (ediție bilingvă, latino-română), trad., ed. G. Popa-Lisseanu, Ed. Mentor, București.
- MOXA 1983 *Cronica lui Mihail Moxa*, text (în scriere chirilică) și transcriere, incluse în vol. Hasdeu 1983 (*Cuvenete den bătrâni*, vol. I, 299-400), ed. G. Mihăilă, Ed. Didactică și Pedagogică, București.
- CRONICA MONEMVASIEI 2005 *Cronica Monemvasiei* (ediție bilingvă, greco-română), trad. M. Alexianu, R. Curcă, studiu introd. și note A. Madgearu, ed. V. Cotiugă, Ed. Performantica, Iași.
- DRH 1980 *Documenta Romaniae Historica: A. Moldova, Vol. III*, ed. C. Cihodaru, I. Caproșu, N. Ciocan, Ed. Academiei R.S.R., București.
- DRH 1985 *Documenta Romaniae Historica: C. Transilvania, Vol. XII (1361-1365)*, ed. Șt. Pascu, Ed. Academiei R.S.R., București.
- DRH 1998 *Documenta Romaniae Historica: Țara Românească (1645)*, ed. V. Barbu, M. Chiper, G. Lazăr, Ed. Academiei Române București.
- FHDR 1982 *Fontes historiae Daco-Romanae, IV, Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV-XV*, ed. H. Mihăescu, et al., Ed. Academiei R.S.R., București.
- IORDANES 2001 Iordanes, *De origine actibusque Getarum – Despre originea și faptele geților* (ediție bilingvă, latino-română), trad. D. Popescu, ed. G. Gheorghe, Ed. Gândirea, București.
- NESTOR 1884 *Chronique dite de Nestor*, trad., ed. L. Leger, Leroux, Paris.
- NESTOR 1977 *Die Nestorchronik* (reproducere după *Polnoe sobranie russkikh letopisej*, Leningrad 1926-1928), ed. L. Müller, F. Wilhelm, Fink Verlag, München.
- NESTOR 2014 *Cronica lui Nestor*, trad., ed. M. Vraciu, Ed. Doxologia, Iași.
- PAULUS DIACONUS 2011 Paulus Diaconus, *Istoria longobarzilor (IL – ediție bilingvă, latino-română)*, trad., ed. E. Grosu, Ed. Polirom, Iași.
- PLINIUS 2002 Plinius, *Naturalis historia – Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, vol. I, trad., ed., pref. I. Costa, Ed. Polirom, Iași.
- PROCOPIUS 1963 Procopius, *Războiul cu goții (RG)*, trad., ed. H. Mihăescu, Ed. Academiei R.P.R., București.
- PROCOPIUS 1972 Procopius, *Istoria secretă (IS – ediție bilingvă, greco-română)*, trad., ed. H. Mihăescu, Ed. Academiei R.S.R., București.
- TACITUS 1957 Tacitus, *Cornelius Tacit – Despre originea și țara germanilor*, trad., ed. T.A. Naum. Ed. Științifică, București.
- TACITUS 2009 Tacitus, *Tacitus – Germania* (ediție bilingvă, latino-germană), trad., ed. A. Mauersberger, Anaconda Verlag, Köln.
- TEOFILACT 1985 Teofilact Simocata, *Istorie bizantină [Theophylacti Simocattae Historiae]*, trad., ed. H. Mihăescu, Ed. Academiei R.S.R., București.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

- AHDEL 1973 *The American Heritage Dictionary of the English Language*, ed. W. Morris, American Heritage Publishing Co., New York.
- BAČIĆ 1987 Bačić, J., *Slav: The Origin and Meaning of the Ethnonym*, in: *Slovene Studies*, 9, 1-2, 33-41.
- BATTISTI, ALESSIO 1950-1957 Battisti, C., Alessio, G., *Dizionario etimologico italiano*, Ed. Barbèra, Firenze.
- BAUMGARTNER, MÉNARD 1996 Baumgartner, E., Ménard, Ph., *Dictionnaire étymologique et historique de la langue française*, Le Livre de Poche, Paris.
- BĂCUEȚ-CRIȘAN, 2005 Băcuet-Crișan, D., *Depresiunea Silvaniei în sec. VII-IX*, in: Pinter, Z. K. et al. (ed.) 2005, 87-110.
- BIRNBAUM, MERRIL 1985 Birnbaum, H., Merrill, P. T., *Recent Advances in the Reconstruction of Common Slavic (1971-1982)*, Slavica, Columbus, Ohio.
- BOSWORTH 1983 (1898) Bosworth, J., *An Anglo-Saxon Dictionary*, ed. T. Northcote Toller, Oxford University Press, Oxford.

- BRÜCKNER 1970 (1927) Brückner, Al., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- BUCK 1988 (1949) Buck, C. D., *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages – A Contribution to the History of Ideas*, The University of Chicago Press, Chicago
- CARLTON 1990 Carlton, T. R., *Introduction to the Phonologic History of Slavic Languages*, Slavica, Columbus, Ohio.
- CHANTRAINE 1990 Chantraine, P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Klincksieck, Paris.
- CIORĂNESCU 2001 Ciorănescu, A., *Dicționarul etimologic al limbii române*, trad., ed. T. Șandru Mehedinți, M. Popescu Marin, Ed. Saeculum I.O., București.
- CIUTĂ 2006 Ciută, M., *Contribuții la cunoașterea locuirilor din epoca migrațiilor și epoca medievală timpurie de la Șeușa-„La cărarea morii”*, in: Țiplic, I. M., Purece, S. I. (ed.) 2006: 235-253.
- COROMINAS 1967 Corominas, J., *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Gredos, Madrid.
- CURTA 2004 Curta, F., *Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars?* in: *Civitas divino-humana: in honorem annorum LX Georgii Bakalov/ v chest na profesor Georgi Bakalov (513-550)*, TANGRA, Sofia.
- CURTA 2001 Curta, F., *The Making of the Slavs – History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge University Press, Cambridge.
- CURTA 1997 Curta, F., *Slavs in Fredegar and Paul the Deacon: medieval gens or ‘scourge of God’?*, in: *Early Medieval Europe*, 6 (2), 141-167.
- DAVIS 1988 Davis, D. B., *The Problem of Slavery in the Western World*, Oxford University Press, Oxford.
- DERKSEN 2008 Derksen, R., *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Vocabulary*, Brill, Leiden/ Boston.
- DE VAAN 2008 de Vaan, M., *Etymological Dictionary of Latin and other Italic Languages*, Brill, Leiden.
- DUMITRAȘCU, SFRENGEU 2006 Dumitrașcu, S., Sfrengueu, F., *Relații interetnice în Dacia occidentală în secolele IV-VI*, in: Țiplic, I., Purece, S. I. (ed.) 2006, 195-218.
- DURO, HYSA 1995 Duro, I., Hysa, R., *Fjalor anglisht-shqip*, EDFA, Tiranë.
- ERNOUT, MEILLET 1985 (1959) Ernout, A., Meillet, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Klincksieck, Paris.
- GHINEA, GHINEA 2000 Ghinea, E., Ghinea D., *Localitățile din România – Dicționar*, Ed. Enciclopedică, București.
- HASDEU 1983 (1877-1881) Hasdeu, B. P., *Cuvente den bătrîni*, I, ed. G. Mihăilă, Ed. Didactică și Pedagogică, București.
- HIONIDES 1988 Hionides, H. T., *The Collins Pocket Greek Dictionary*, Collins, London/ Glasgow.
- HOAD 1993 Hoad, T. F., *The Concise Dictionary of English Etymology*, Oxford University Press, Oxford.
- HØYBYE 1984 Høybye, Pol., *Dansk-rumænsk ordbog/ Dicționar danez-român*, Ed. Științifică, București.
- ILR-I 2018 *Istoria limbii române*, vol. I, coord. M. Sala, L. Ionescu-Ruxăndoiu, Ed. Univers Enciclopedic Gold, București.
- IORDAN 1983 Jordan, I., *Dicționar al numelor de familie românești – DNFR*, Ed. Științifică, București.
- IORDAN 1963 Jordan, I., *Toponimia românească – TR*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- IVĂNESCU 2000 (1980) Ivănescu, G., *Istoria limbii române - ILR*, ed. M. Paraschiv, Ed. Junimea, Iași.
- KLUGE 1995 Kluge, F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, ed. 23, revizuită de E. Seebold, Walter de Gruyter, Berlin.
- KORTH 1970 Korth, G., *Zur Etymologie des Wortes ‘Sclavus’ (Sklave)*, in: *Glotta*, 48, 145-153.
- KÖBLER 1989 Köbler, G., *Gotisches Wörterbuch*, Brill, Leiden.
- LESKIEN 1981 (1919) Leskien, A., *Starobălgarska gramatika*, Profizdat, Sofija (ed. fototip, după *Grammatik der Altbulgarischen (Altkirchenslavischen) Sprache*, Carl Winter, Heidelberg, 1919).
- LIPAN 2012 Lipan, F., *Nume românești/ Romanian Names*, nume.ottomotor.ro/en (proiect online).
- ŁUKASZEWICZ 1998 Lukaszewicz, A., *De Sclavinis et slavivis...*, in: *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 24/2, 129-135.
- MDA 2001-2003 *Micul dicționar academic*, I-IV, ed. M. Sala et al., Ed. Univers Enciclopedic, București.
- MESIARKIN 2017 Mesiarkin, A., *The name of the Slavs: etymology and meaning*, in: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1, 3-20.
- MEYER 1891 Meyer, G., *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Trübner, Strassburg.
- MEYER-LÜBKE 1911 Meyer-Lübke, W., *Romanisches etymologisches Wörterbuch – REW¹*, Carl Winter, Heidelberg.
- MIKLOSICH 1886 Miklosich, F., *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wilhelm Braumüller, Wien.

- MIHĂESCU 1993 Mihăescu, H., *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, Ed. Academiei Române, București.
- NEGRESCU 1961 Negrescu, I. D., *Limba slavă veche*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București.
- NEUMANN 1986 Neumann, G., Griechisch δούλος „Sklave”, in: *o-o-pe-ro-si – Festschrift für Ernst Risch zum 75. Geburtstag (489-496)*, ed. A. Etter, Walter de Gruyter, Berlin.
- OSTROGORSKY 1969 Ostrogorsky, G., *History of the Byzantine State*, trad. J. Hussey, Rutgers University Press, New Brunswick
- OTT 2014 Ott, U., *Europas Sklavinnen und Sklaven im Mittelalter – Eine Spursuche im Osten des Kontinents*, in: *WerkstattGeschichte*, Heft 66/67, 31-53, Klartext Verlag, Essen.
- PAPAHAGI 1974 Papahagi, T., *Dicționarul dialectului aromân – Dictionnaire aroumain (macédo-roumain)*. Ed. Academiei R.S.R., București.
- PFEIFER 2004 Pfeifer, W. et al., *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- PINTER, ȚIPLIC, ȚIPLIC 2005 Pinter, Z. K., Țiplic, I. M., Țiplic, M. E. (ed.), *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI-XIII)*, Ed. Economică, București.
- PORUCIUC 2020 Poruciuc, A., *O necesară reconsiderare a originii cuvântului românesc boier și a boieriei ca instituție specifică românilor, albanezilor și slavilor medievali (II)*, in: *ArhMold*, XLIII, 311-339.
- PORUCIUC 2014 Poruciuc, A., *The fortune of the Old Germanic loan fara in Romanian and in other European languages*, in: *Journal of Indo-European Studies*, 42, 1&2, 175-202.
- PORUCIUC 2008 Poruciuc, A., *Problema vechilor germanisme păstrate în limba română*, in: Saramandu, N., Nevaci, M., Radu, C. I. (ed.), *Lucrările primului simpozion internațional de lingvistică: București, 13-14 noiembrie 2007 (105-130)*, Ed. Universității din București.
- PUȘCARIU 1976 (1940) Pușcariu, S., *Limba română, I, Privire generală*, ed. I. Dan, Ed. Minerva, București.
- RUSTOIU 2005 Rustoiu, G. T., *Habitatul în Transilvania în a doua jumătate a secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea*, in: Pinter, Z. K. et al. (ed.) 2005: 41-86.
- SARANTIS 2009 Sarantis, A., *War and Diplomacy in Pannonia and the Northwest Balkans during the Reign of Justinian – The Gepid Threat and Imperial Responses*, in: *Dumbarton Oaks Papers* (Harvard University Press), 63, 15-40.
- SCHMITT 2012 Schmitt, O. J., *Südosteuropa und die Adria im späteren Mittelalter*, ed. Spinei, V., Ed. Academiei, București / Ed. Istros, Brăila.
- SCHRAMM 1997 Schramm, G., *Ein Damm bricht – Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern*, Oldenbourg, München.
- SCHROEDER 1967 Schroeder, K.-H., *Einführung in das Studium des Rumänischen – Sprachwissenschaft und Literaturgeschichte*, Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- SHEVELOV 1964 Shevelov, G. Y., *A Prehistory of Slavic*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- SOPHOCLES 1910 Sophocles, E. A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, Charles Scribner's Sons, New York.
- SZMONIEWSKI 2016 Szmoniewski, B. Sz., *Ethnogenesis of Slavs from Polish Perspective*, in: *The Past Societies*, vol. 5, ed. Trzeciecki, M., Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- ȚIPLIC 2005 Țiplic, I. M., *Contribuții la istoria spațiului românesc în perioada migrațiilor și evului mediu timpuriu (secolele IV-XIII)*, Ed. Institutul European, Iași.
- ȚIPLIC, PURECE 2006 Țiplic, I. M., Purece, S. I. (ed.), *Relații interetnice în spațiul românesc – Populații și grupuri etnice (II î.Hr. – V d.Hr.)*, Ed. Altip, Alba Iulia.
- VASMER 1986-1987 (1950-1958) Vasmer, M., *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, I-IV, ed., adăug. O. N. Trubačov, Ed. Progress, Moskva.
- VĂTĂȘESCU 1997 Vătășescu, C., *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu limba română*, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica, XIX, București.
- VERLINDEN 1942 Verlinden, Ch., *L'origine de Sclavus = esclave*, in: *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, XVII, 97-128.
- ZAICZ 2006 Zaicz, G. et al. (ed.), *Etimológiai szótár – Magyar szavak és toldalékok eredete*, TINTA, Budapest.
- ZIMONYI 2014 Zimonyi, I., *Medieval Nomads in Eastern Europe – Collected Studies*, ed. V. Spinei, Ed. Academiei Române, București/ Ed. Istros, Brăila.

SURSE ON-LINE

<https://en.wikipedia.org/wiki/Nándor>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Willibald>

<https://en.wiktionary.org/wiki/Σκλάβος>

<https://mapcarta.com.13908948>

<https://nume.ottomotor.ro/en>

www.tertullian.org/fathers/ephesus_7_book6.htm